

ZAN-MAPI KAPZOY

ARMENIA 1915

Μιά υποδειγματική
γενοκτονία

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΚΑΙΤΗ ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ - ΙΟΥΛΙΕΤΑ ΡΑΛΛΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Τίτλος του πρωτότυπου: Jean-Marie Carzou, « Un génocide exemplaire. Arménie 1915 ». Flammarion, Paris, 1975.

Copyright Flammarion, 1975.

Copyright για την έκδοση στα ελληνικά, « Κέδρος », 1975.

Στοιχειοθεσία, Έκτύπωση, Γραφικά τέχνη, Γ. Αργυροπούλου — Α. Ζουμαδάκη, Ίκαρίας 9, Τηλ. 5722035, Μάρτης 1976.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

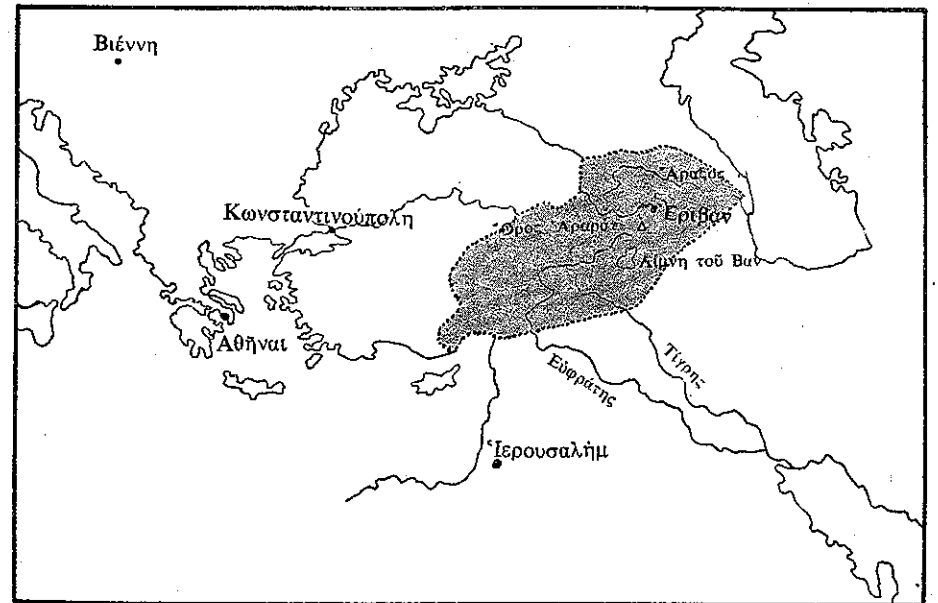
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ — <i>“Ολα αρχίζουν ...</i>	13
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>‘Αναδρομή στο παρελθόν</i>	15
<i>‘Από την Κιβωτό του Νώε ως την άλωση τής Κωνσταντινούπολης</i>	15
<i>‘Η ‘Οθωμανική αυτοκρατορία και η συνύπαρξη</i>	18
<i>Το ‘Ανατολικό ζήτημα</i>	26
Κεφάλαιο Δεύτερο : <i>‘Η καθημερινή ζωή στην ‘Αρμενία στον δέκατο ένατο αιώνα</i>	32
<i>‘Η οργάνωση τής κοινότητας</i>	33
<i>Χρονικό των επαρχιών</i>	39
<i>Με τους βουνίσσιους του Ζεϊτούν</i>	44
<i>Στην πρωτεύουσα</i>	45
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ — <i>‘Η εποχή των ψευδαισθήσεων</i>	49
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>Οι ελπίδες των ‘Αρμενίων</i>	51
<i>Βερολίνο : ο θεμέλιος λίθος</i>	51
<i>‘Από το όνειρο στην πραγματικότητα</i>	60
Κεφάλαιο Δεύτερο : <i>1895 - ‘Η γενική δοκιμή</i>	67
Κεφάλαιο Τρίτο : <i>Τα προίμια τής επανάστασης</i>	89
Κεφάλαιο Τέταρτο : <i>Με τους νεότουρκους</i>	101
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ — <i>1915 - ‘Η τελειωτική λύση</i>	119
Κεφάλαιο Πρώτο : <i>Μια πετυχημένη γενοκτονία</i>	121
<i>24 του ‘Απρίλη 1915 : μαζικές συλλήψεις</i>	121
<i>α’ Επαναστατικά γεγονότα</i>	128
<i>«Μια ήρωική απόφαση»</i>	130
<i>«Με τη μεγαλύτερη μετριοπάθεια και άμεροληψία»</i>	135

Ἡ ἀπομόνωση τῶν θυμάτων	143
Ὡς τὰ ἄκρα	152
Ὡστε λοιπὸν δια συνεχίζονται	159
Ποιὸς εὐθύνεται;	170
Ὡς τὰ ἄκρα (συνέχεια)	183
Κεφάλαιο Δεύτερο : «Λυπηρὲς καταχρήσεις»	183
Τότε λοιπὸν ;	229
Παράρτημα	231
1. Τὰ σχέδια τῶν μεταρρυθμίσεων	233
2. Οἱ σφαγὲς τοῦ 1895-1896	249
3. Ἡ γενοκτονία	256
Πηγές	273
Χάρτες :	
1. Ἡ ἱστορικὴ Ἀρμενία	11
2. Γενικὸς χάρτης τῆς Ἀσιατικῆς Τουρκίας	56-57
3. Ἡ Γενοκτονία	136-137
4. Οἱ τρεῖς Ἀρμενίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα	179
Χρονολογικοὶ πίνακες :	
Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία 1839-1878	31
1871-1878	50
1881-1894	59
1897-1903	88

«Φτάσαμε σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἡ
ἀνθρωπότητα δὲν μπορεῖ πιά νὰ ζεῖ
μὲ τὸ πτώμα ἑνὸς δολοφονημένου
λαοῦ μέσα στὸ ὑπόγειό της».

JEAN JAURES

Επισημάνετε με κόκκινο χρώμα
το έδαφος που κατείχε ο Βασιλιάς
Αρσάκης στην Ασία Μικρή.
Επισημάνετε με μπλε χρώμα
το έδαφος που κατείχε ο Βασιλιάς
Αρσάκης στην Ασία Μικρή.

ΟΙ ΕΛΠΙΔΕΣ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ

ΒΕΡΟΛΙΝΟ : Ο ΘΕΜΕΛΙΟΣ ΛΙΘΟΣ...

Οι ιστορικοί συνηθίζουν να θεωρούν άπαρχή του αρμενικού ζητήματος την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου, τον Ιούλιο του 1878. Η αλήθεια είναι πως η παρεμβολή σε μία διεθνή Συνθήκη ενός άρθρου αφιερωμένου αποκλειστικά στους Άρμενίους, αποτελεί σημαντικό νεωτερισμό: οι Άρμένιοι δε συγχέονται πια με τις μάζες των χριστιανικών πληθυσμών που βρίσκονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και το Άρθρο 61 μπορεί να θεωρηθεί επίσημη αναγνώριση ενός συγκεκριμένου προβλήματος.

Το Δεκέμβρη του 1876 συνέρχεται στην Κωνσταντινούπολη μία διάσκεψη όπου συγκεντρώνονται οι εκπρόσωποι των Μεγάλων Δυνάμεων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε καμιά από τις έννεα συνεδριάσεις, όπως και σε καμιά από τις προκαταρκτικές έννεα συνεδριάσεις όπου παραβρέθησαν μονάχα οι Ευρωπαίοι εκπρόσωποι, δε γίνεται λόγος για την Αρμενία: οι πληρεξούσιοι εξακολουθούν να εξετάζουν τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανικών πληθυσμών στο σύνολό τους. Άλλωστε ο Μαρκήσιος του Σάλσμπουρου που συνοδεύει τον πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη με την ιδιότητα ειδικού πρεσβευτή, δηλώνει απερίφραστα στον Άρμενιο Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, τον Παναγιώτατο Νερσές Βαρζαμπεντιάν, που του υποβάλλει τα παράπονά του, ότι αρμενικό ζήτημα δεν ύφίσταται.

Ύστερα από την άποτυχία της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης, το Γενάρη του 1877, η Ρωσία αρχίζει έχθροπραξίες με την Τουρκία, τον Απρίλη του ίδιου έτους: ο Τσάρος δηλώνει πως η πράξη του αυτή έχει την έννοια της παροχής βοήθειας «στον καταπιεσμένο χριστιανικό πληθυσμό της Τουρκίας»,¹⁷ ενώ ο Σουλτάνος, την ίδια ώρα, προκηρύσ-

σει την έναρξη του Έρωδ Πολέμου. Το κύριο μέτωπο των επιχειρήσεων — αυτό που θάναι αποφασιστικό για τη νίκη — βρίσκεται στην ευρωπαϊκή πλευρά των δύο Αυτοκρατοριών, στη Βουλγαρία, στα περίχωρα της Πλένας. Οι Ρώσοι όμως έχουν εγκαταστήσει ένα δεύτερο μέτωπο στα σύνορα της Ασίας, επωφελούμενοι από τις φυσικές θάσεις που τους προσφέρει το μέρος εκείνο της Αρμενίας που είχαν προσαρτήσει στα 1828 και από κεί, με επικεφαλής ένα στρατηγό — Αρμένιο άλλωστε κι αυτόν — τον Λόρις Μελέκωφ, επιχειρούν να εισδύσουν στην Ανατολία και τις άκτες της Μαύρης Θάλασσας, διασχίζοντας τις επαρχίες που κατοικεί ή μεγάλη πλειοψηφία των αρμενικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. Αλλά, όπως η τουρκική αντίσταση είναι πεισματική, προχωρούν με αργό ρυθμό, και έλο το χειμώνα του 1877-78 οι δυο στρατιές παραμένουν κατάντικρυ ή μιά στην άλλη, ουσιαστικά «μπλοκαρισμένες» σε μιά γραμμή που, στο έσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επεκτείνεται από το Έρζερούμ ως το Βάν. Και ίσως επειδή ή Αρμενία χρησιμοποιεί ακόμα μιά φορά σαν πεδίο επιχειρήσεων, ή παρουσία της γίνεται αισθητή στην «προκαταρκτική» συνθήκη που ή Ρωσία επιβάλλει στην Τουρκία το Μάρτη του 1878, στον Άγιο Στέφανο, μικρή πόλη της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Και μάλιστα ή παρουσία της Αρμενίας είναι διττά αισθητή στο ντοκουμέντο τούτο (το πολύ σημαντικό αν και εφήμερο, αφού έργο του Συνεδρίου του Βερολίνου, τέσσερες μήνες αργότερα, θα είναι ακριβώς να το αναθεωρήσει). Και πρώτα - πρώτα αναφορικά με τις έδαφικές αναπροσαρμογές: ή Ρωσία επιβάλλει στην Τουρκία την εκχώρηση των πόλεων και επαρχιών Βατούμ, Βαγιαζίτ, Κάρος και Αρνταχάν — ή αρμενική ύπεροχή των δυο τελευταίων σε πληθυσμό υπήρξε σαφέστατη και πανάρχαια — (Άρθρο 19 της Συνθήκης) — πράγμα που οδηγεί στην επέκταση του κάτω από ρωσικό έλεγχο αρμενικού έδαφους. Υπάρχει όμως και κάτι το πολύ πιο σημαντικό για τους Αρμένιους: ή παρουσία των ρωσικών στρατευμάτων έγγυάται για την εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων που έχει υποσχεθεί ο Σουλτάνος στις αρμενικές επαρχίες. Σαφέστατο και θεμελιακό είναι το άρθρο 16 της Συνθήκης: «Όπως ή εκκένωση των ρωσικών στρατευμάτων από τα έδαφη που κατέχουν στην Αρμενία, και που πρέπει ν' αποδοθούν στην Τουρκία, θα ήταν δυνατό να προκαλέσει προστριβές και περιπλοκές επιζήμιες για τις αγαθές σχέσεις ανάμεσα στις δυο χώρες, ή Υψηλή Πύλη αναλαμβάνει την υποχρέωση να εφαρμόσει χωρίς αναβολή τις βελτιώσεις και τις μεταρρυθμίσεις τις απαραίτητες για τις τοπικές συνθήκες στις επαρχίες που κατοικούνται από Αρμένιους, και να έγγωθη την ασφάλειά τους ενάντια στους Κούρδους και τους Κιρκάσιους». Επιβάλλοντας τη διατήρηση της

στρατιωτικής κατοχής όπου να εφαρμοστούν οι μεταρρυθμίσεις στις επαρχίες αυτές, ή Ρωσία αποδείχνει πόσο πραγματικά είναι το ενδιαφέρον της για την τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα για κείνην των Αρμενίων, που ένα μεγάλο μέρος τους είναι υπήκοοί της και ζουνε από την άλλη μεριά των συνόρων. Στηριζόμενος στο επιχείρημα αυτό, ο κόμης Σουβάλωφ, στο Βερολίνο, θα επιμείνει αποφασιστικά για την εφαρμογή του άρθρου τούτου και είναι πραγματικά το μόνο μέσο να εξασφαλιστεί ή προστασία των χριστιανικών πληθυσμών και ή εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων — μεταρρυθμίσεις που ή Οθωμανική Αυτοκρατορία τις έχει υποσχεθεί και προβάλλει εδώ και σαράντα χρόνια χωρίς να σημειωθεί ή παραμικρή πρόοδος στο καθεστώς των χριστιανών. Μπορεί βέβαια κανείς να έρμηνεύσει πολύ διαφορετικά το ρωσικό ενδιαφέρον, και ν' ανακαλύψει σ' αυτό όχι την επιθυμία να καλυτερεύσει ή μοίρα των χριστιανών, αλλά το μετεμφισμένο πάθος — πίσω από τα ευγενικά αυτά κίνητρα — για καινούργιες κατακτήσεις. Αυτός είναι και ο λόγος που αντιδρούν οι άλλες Δυνάμεις.

Στις 20 του Μάρτη 1878, μιά αρμενική αντιπροσωπεία ξεκινά από την Κωνσταντινούπολη για περιοδεία στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, περιοδεία που καταλήγει στο Βερολίνο. Η αντιπροσωπεία αυτή έχει μαζί της ένα μνημόνιο εκπονημένο με την καθοδήγηση του Πατριάρχη και προορισμένο για τους άπεσταλμένους των Μεγάλων Δυνάμεων που έχουν συνέλθει για ένα Συνέδριο στην πρωτεύουσα του Κάιζερ. Πολλοί άλλοι λαοί έχουν κάνει το ίδιο, και άπειρες αιτήσεις και υπομνήματα μοιράζονται στους αντιπροσώπους των διαφόρων χωρών. Άξιοσημείωτο είναι ότι δρισμένα από τα κείμενα αυτά προέρχονται από μουσουλμανικές κοινότητες, που παρουσιάζουν κι αυτές από τη δική τους μεριά, ά ν τ ι σ τ ρ ο φ α παράπονα, και συσσωρεύουν μαρτυρίες για ωμότητες των χριστιανών.

Το να εκφράζουν τη γνώμη τους, είναι για τους Αρμένιους κάτι το δλότελα καινούργιο: για πρώτη φορά εμφανίζονται στο προσκήνιο και διατυπώνουν συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Υπερβολικό άλλωστε θα ήταν να μιλήσουμε για πραγματικές «διεκδικήσεις», αφού το μνημόνιο αυτό (βλ. Παράρτημα, σελ. 233) έπαναλαμβάνει μονάχα, με μετριοπάθεια, τις υποσχέσεις για μεταρρυθμίσεις που είχαν δοθεί από το Σουλτάνο στους Αρμένιους, και επικυρωθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις εδώ και είκοσι χρόνια. Άλλωστε, τόσο στο έθνικό Συμβούλιο της Κοινότητας όσο και στο Κοινοβούλιο της Αυτοκρατορίας, οι εκπρόσωποι της Αρμενίας απορρίπτουν κάθε ιδέα εκχώρησης της γης τους στη Ρωσία και,

τονίζοντας για μιά ακόμα φορά την προσήλωσή τους στο Σουλτάνο, διατυπώνουν μονάχα τή συγκεκριμένη αίτηση — την αληθινά πρωτότυπη — μιὰς αυτόνομης χριστιανικής οργάνωσης, δηλαδή ένα καθεστώς ανάλογο μ' εκείνο που έχει αποκτήσει ο Λίβανος στα 1861.

Στήν πραγματικότητα όμως, ή Ἀρμενία θ' άπασχολήσει ελάχιστα τὸ Συνέδριο. Για νὰ πεισθοῦμε γι' αὐτό, φτάνει νὰ διαβάσουμε τὰ διάφορα πρωτόκολλα τῶν εἴκοσι συνεδριάσεων πού διαρκοῦν ἕνα μήνα, ἀπὸ τὶς 13 Ἰουνίου ὡς τὶς 13 Ἰουλίου τοῦ 1878. Ἡ Ἀρμενία δὲν ἀναφέρεται παρὰ μονάχα τρεῖς φορές, στὶς 4 Ἰουλίου, καὶ μὲ μεγάλη συντομία: πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀπλούς διαξιφισμοὺς ἀναφορικά μὲ τὸ ἄρθρο 16, ἀνάμεσα στὸν Ἀγγλο καὶ τὸ Ρῶσο ἀντιπρόσωπο, πού ἀποκαλύπτουν τὴ διαφωνία τους γιὰ τὴν διατήρηση τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων στήν Ἀρμενία, πράγμα πού θ' ἀποτελοῦσε μιὰν ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων. Ἡ συζήτηση ἀναβάλλεται γιὰ μιὰν ἐπόμενη συνεδρίαση: στὶς 6 Ἰουλίου, ὁ λόρδος Σάλσμπουρ προτείνει τὴν τροποποίηση τοῦ ἄρθρου 16, τροποποίηση ἔπου ὑπονοεῖται ἡ ἐκκένωση τῆς τουρκικῆς Ἀρμενίας ἀπὸ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα' στὴ διάρκεια τῆς συζήτησης (μιὰ σελίδα μονάχα ἀπὸ τὶς ἐννέα τοῦ πρωτόκολλου τῆς συνεδρίασης) ὁ Μπίσμαρκ καὶ ὁ Τοῦρκος ἀντιπρόσωπος προσδιορίζουν τοὺς ἀρμενικοὺς πληθυσμοὺς σὰ «φυλές», «ἀνεξάρτητες» γιὰ τὸν πρῶτο καὶ «ἀνυπότακτες» γιὰ τὸν δεύτερο. Τὸ ζήτημα ἀναβάλλεται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, καὶ στὶς 8 Ἰουλίου ἡ τελικὴ σύνταξη τοῦ ἄρθρου (ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς «Ἄρθρο 61») «συμφωνημένη ἀπὸ τοὺς πληρεξούσιους τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῆς Τουρκίας»¹⁸ γίνεται ἀποδεκτὴ χωρὶς καμιὰ συζήτηση ἀπὸ τὸ Συνέδριο. Στὸ πρωτόκολλο τῆς συνεδρίασης, δώδεκα μονάχα σειρὲς εἶναι τούτῃ τὴ φορά ἀφιερωμένες στήν Ἀρμενία, καὶ ποτὲ πιά δὲ θὰ ξαναγίνει λόγος γι' αὐτήν.

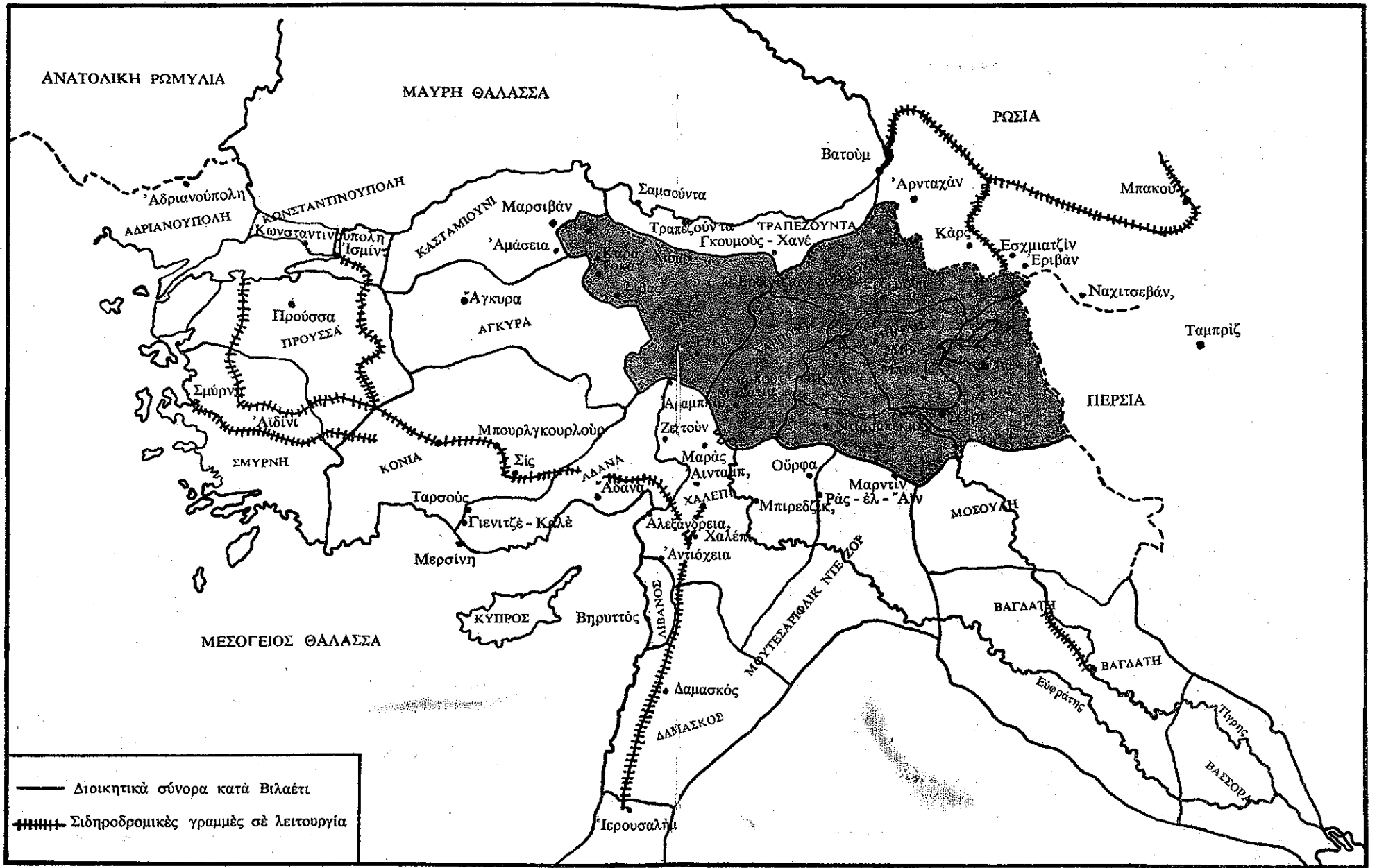
Ἀλλὰ οἱ Δυνάμεις δὲν ἔχουν συνέλθει ἐδῶ γιὰ ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν τύχη τῶν πληθυσμῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: δέχονται τὰ μνημόνια τους, ἀρνοῦνται ὅμως ν' ἀκούσουν τὰ παράπονά τους, καὶ τὴ μέρα πού ἀναφέρεται τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα, ὁ Μπίσμαρκ παρατηρεῖ, σχετικὰ μὲ τὸ Λαζιστάν, ὅτι τὸ δευτερεῦον αὐτὸ ζήτημα «δὲν ἔχει θέση στὸ ἔργο τῆς εἰρήνης». Ἄλλος εἶναι ὁ στόχος τοῦ συνεδρίου: ὁ Μπίσμαρκ τὸ λέει κι αὐτὸ στὸν ἐναρκτήριό του λόγο: «Νὰ ὑποβληθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου στήν ἐλεύθερη συζήτηση τῶν κυβερνήσεων πού ὑπέγραψαν τὶς συνθήκες τοῦ 1856 καὶ 1871».¹⁸ Μπροστὰ στήν προτεραιότητα πού δίνει στὸν περιορισμὸ τοῦ ρωσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, καὶ ιδιαίτερα σὲ μιὰ περιοχὴ ἔπου οἱ ἄλλες Δυνάμεις ἐννοοῦν κι αὐτὲς ν' ἀναπτύξουν τὴν ἐπιρροή τους, τὸ νὰ παραμερίζεται τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἐκπληκτικὸ.

Αὐτὸ ἀναφαίνεται ὀλοκάθαρα στὸ Ἄρθρο 61: «Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ πραγματοποιήσῃ χωρὶς ἀναβολὴ τὶς βελτιώσεις καὶ τὶς μεταρρυθμίσεις τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὶς τοπικὲς συνθήκες στὶς ἐπαρχίες πού κατοικοῦνται ἀπὸ Ἀρμενίους, καὶ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀσφάλειά τους ἐναντίον τοῦς Κιρκασίους καὶ τοῦς Κούρδους. Καὶ κατὰ διαστήματα θὰ γνωστοποιεῖ τὰ λαμβανόμενα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν μέτρα στὶς Δυνάμεις, πού θ' ἀναλάβουν τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐφαρμογῆς τους». Φτάνει νὰ συγκρίνει κανεὶς τὸ κείμενο τοῦτο μ' ἐκεῖνο τοῦ Ἄρθρου 16 τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, γιὰ ν' ἀντιληφθεῖ τί ἔχασε ἡ Ἀρμενία σὲ τέσσερες μῆνες μέσα: τὴν ἐγγύηση τῶν ρωσικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων. Ἡ ἄμεση ἐκκένωση τῶν ἀρμενικῶν ἐπαρχιῶν ἀπὸ τοὺς Ρῶσους εἶναι, πραγματικά, πολὺ πιὸ σημαντικὴ γιὰ τοὺς Ἀρμενίους ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ Βαγιαζίτ τοῦς Τοῦρκους, γιατί δὲν τοὺς μένει πιά τίποτ' ἄλλο παρὰ ὑποσχέσεις...

Ἡ Ἀγγλία εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἀλλοίωση τούτῃ τοῦ Ἄρθρου 16, καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς ἐπέμβασής τῆς ἀποδείχνει καθαρὰ τὴν προτεραιότητα πού ἀποδίδουν οἱ Μεγάλες Δυνάμεις στὰ δικά τους συμφέροντα σὲ θάρος τῶν μειονοτήτων. Πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Συνεδρίου, ἡ Ἀγγλία διεξάγει μυστικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τὴν κυβέρνηση τοῦ Σουλτάνου καὶ αὐτὲς καταλήγουν, στὶς 4 Ἰουνίου, σὴν ὑπογραφή μιᾶς «Σύμβασης γιὰ ἀμυντικὴ συμμαχία», πού ἐπινομάζεται «Συμμαχία τῆς Κύπρου» μυστικὴ ἀρχικὰ καὶ τούτῃ, σκάζει σὰ θόμβια ἔταν, καταμεσῆς στὸ Συνέδριο, ὁ Ἀγγλος ἀντιπρόσωπος τὴ γνωστοποιεῖ στοὺς συναδέλφους του. Τὰ πάντα εἶναι ἐδῶ πολὺ διδακτικά: ἡ ἡμερομηνία — 7 Ἰουλίου, δηλαδή μιὰ μέρα πρὶν ρυθμιστεῖ τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα: ἡ ἴδια ἡ σύναψη τῆς συμμαχίας — καὶ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πολὺ καλὰ γιατί οἱ Ἀγγλοὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι παρουσιάζουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν τελικὴ διατύπωση τοῦ Ἄρθρου 61 καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ καθαυτὸ, πού τὸ παραθέτουμε ἐδῶ ὀλόκληρο:

Ἄρθρο πρῶτο.

«Ὅτι, στήν περίπτωση ἔπου τὸ Βατούμ, τὸ Ἀρνταχάν, τὸ Κάρς, ἢ ἕνα ἀπὸ τὰ μέρη αὐτὰ περιέλθει στήν κυριότητα τῆς Ρωσίας, καὶ ἂν ἡ Ρωσία ἀποπειραθεῖ, σὲ μιὰν ὁποιαδήποτε ἐποχὴ, νὰ καταλάβῃ ἄλλα ἐδάφη τῆς Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου στήν Ἀσία, πού τὰ σύνορά τους ἔχουν καθορισθεῖ ἀπὸ τὴν τελειωτικὴ Συνθήκη Εἰρήνης, ἡ Ἀγγλία ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ συμμαχήσῃ μὲ τὴν Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικὴ Μεγαλειότητα τὸ Σουλτάνο, γιὰ νὰ ὑπερασπίσῃ μὲ τὰ ὄπλα τὰ ἐδάφη αὐτά.

»Από τη δική της μεριά, η Αυτόυ Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα ο Σουλτάνος υπόσχεται στην Άγγλία, ότι θα επιβάλει τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις (που θα συμφωνηθούν αργότερα από τις Δυνάμεις) για τη χρηστή διοίκηση και την προστασία των χριστιανικών και άλλων πληθυσμών, υπηκόων της Ύψηλης Πύλης, που κατοικούν στα «έδαφη αυτά» και για ν' αποκτήσει η Άγγλία τα απαιτούμενα μέσα για την εκτέλεση των υποχρεώσεών της, η Αυτόυ Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα ο Σουλτάνος της παραχωρεί το δικαίωμα της κατοχής και διοικήσεως της Νήσου Κύπρου».

Άρθρο δεύτερο.

«Η παρούσα σύμβαση θα επικυρωθεί και η ανταλλαγή των επικυρωθέντων εγγράφων θα πραγματοποιηθεί κατά το διάστημα ενός μηνός, και αν είναι δυνατόν ενωρίτερα. Και για απόδειξη των παραπάνω, οι πληρεξούσιοι υπέγραψαν την παρούσα σύμβαση επιθέτοντας τις σφραγίδες τους.

Κωνσταντινούπολη, 4 Ιουλίου του χίλια οκτακόσια έβδομήντα οκτώ».

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ένα παράρτημα της Σύμβασης τούτης, που υπογράφηκε την 1η Ιουλίου, προβλέπει ότι, εκτός από την κατανομή των εσόδων της Νήσου, «στην περίπτωση όπου η Ρωσία θα επέστρεφε στην Τουρκία το Κάρς και τις άλλες κατακτήσεις της στην Άρμενία κατά τον τελευταίο πόλεμο, το Νησί της Κύπρου θα πρέπει να εκκενωθεί από την Άγγλία, και η Σύμβαση της 4ης Ιουλίου του 1878 θα παύσει να ισχύει».

Όπως βλέπουμε λοιπόν, όλα έχουν προαποφασισθεί, και ρόλος του Συνεδρίου είναι μονάχα να τα επικυρώσει. Η έλλογη εδώ είναι αποφασιστική, αφού θυσιάζονται συνειδητά (ο Γλάδστων είχε μόλις δημοσιεύσει το γνωστό του φυλλάδιο για τις όμοιότητες ενάντια στους Βουλγάρους, και ο καθένας ξέρει πώς όλα μπορούν να ξαναρχίσουν από τη μία στιγμή στην άλλη) τα ανθρώπινα και ήθικα δικαιώματα των χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για χάρη της σταθεροποίησης των θέσεων των Δυνάμεων. Και σε αντίλλαγμα της παραχώρησης της Κύπρου, ο Σουλτάνος δεν έχει πια καμιά υποχρέωση απέναντι στις χριστιανικές μειονότητες της Ανατολίας, και η αγγλική στάση απέναντί του αποτελεί μια πραγματική ενθάρρυνση για να εξακολουθήσει την προηγούμενη πολιτική του. Όπως και να είναι, τίποτα δεν έγινε στο Βερολίνο για να διαλυθούν τα σύμφατα που συσσωρεύονται απειλητικά πάνω στους Άρμενίους.

1881 : Το διάταγμα του Μουχαρέμ χορηγεί στους ξένους κατόχους τουρκικών χρεογράφων «προς εξασφάλισιν της εισπράξεως των απαιτήσεών των, το δικαίωμα της εισπράξεως επί ολοκλήρου της Έπικρατείας ορισμένων εισοδημάτων»⁸ και ταυτόχρονα, την εισπραξη των εισοδημάτων αυτών αναλαμβάνει ένας αυτόνομος Όργανισμός, η Διοίκηση του Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους. Το ουσιαστικό αυτό γεγονός είναι επακόλουθο της χρεοκοπίας του 1875. Η αποδιοργάνωση του φορολογικού συστήματος, η συσσώρευση των δανείων, η αδυναμία να ακολουθηθεί μια αυστηρή δημοσιονομική πολιτική, κι ακόμα οι εξωτερικές πιέσεις (αποτέλεσμα παραχωρήσεων όλων των ειδών από την τουρκική Κυβέρνηση), καταλήγουν στην απροκάλυπτη έκμεταλλευση ενός δλοένα και πιο σημαντικού μέρους των προσόδων της Αυτοκρατορίας. Και οι Δυνάμεις αρνούνται για πολλά χρόνια να επιτρέψουν την αύξηση των τελωνειακών δασμών, που το καταγέλαστο ποσοστό τους (3 % και αργότερα 8 %) εμποδίζει την πρόοδο της τουρκικής οικονομίας. Η Αυτοκρατορία παραμένει για τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις αντικείμενο έκμεταλλευσης... ως την ώρα του διαμελισμού της.

1889 : Επίσημη επίσκεψη του Αυτοκράτορα Γουλιέλμου του Δευτέρου στην Κωνσταντινούπολη. Η χειρονομία τούτη είναι η περίτρανη απόδειξη της επιθυμίας της Γερμανίας ν' αποκτήσει κι αυτή μια θέση στην Αυτοκρατορία: Ίεραποστολές, πολιτιστική ανάπτυξη, στρατιωτική βοήθεια, παραχώρηση της κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών — όλα χρησιμοποιούνται για ν' ασκηθεί επιρροή και να δημιουργηθούν δεσμοί με μεγαλεπήβολους στόχους. Γιατί πρόκειται εδώ για μιάν ολοσχερή επένδυση της Μικράς Ασίας στο σύνολό της, από την Ανατολία ως τα πετρέλαια του Περσικού Κόλπου και του Καυκάσου — κι αυτό εξηγεί την περίφημη πρόποση της Δαμασκίου (ο Γουλιέλμος ο Δεύτερος δηλώνει εκεί, στα 1898, πως είναι φίλος των 300.000.000 μουαμεθανών) ως την ιδιοποίηση της σιδηροδρομικής γραμμής της Βαγδάτης έξισου περίφημης «B.B.B.» : Βερολίνο-Βυζάντιο-Βαγδάτη, που κατασκευάστηκε κατά μεγάλο μέρος ανάμεσα στα 1903 και τα 1914).

1894 : «Το σεβαστό όνομα του Σουλτάνου χαϊρετίζεται με συμπάθεια και χαρά παντού στη χώρα μας»²², γράφει ο Emile Monvoisin, Γάλλος δημοσιογράφος. Είναι η εποχή εκείνη όπου ο Σουλτάνος Άμπντούλ Χαμίτ θεωρείται σπουδαίο πρόσωπο στο εξωτερικό : είναι ο αξιοθαύμαστος Μονάρχης ενός κράτους με πλήρη άκμή, και οι ταραχές στις επαρχίες δεν αποτελούν παρά μικροπεισιόδια αλληλένδετα με την τήρηση της τάξης, τεχνητά παραφουσκωμένα — αν όχι και οργανωμένα — από κακιόβουλους έχθρους. Για να εξασφαλιστεί στην Ευρώπη η οικονομική κάλυψη των δανείων, απαραίτητο είναι να φθάνουν καλές ειδήσεις από την Τουρκία...

ΑΠΟ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΣΤΗΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Όσο για τους Άρμενίους, αυτοί πιστεύουν ακράδαντα στο άρθρο 61 της Συνθήκης του Βερολίνου... Ύστερα από αιώνες σκλαβιάς, θεωρούν το τέλος της βουλγαρικής κρίσης μεγάλη επιτυχία για τη δική τους υπόθεση· ξεχνώντας όλα όσα μεσολάβησαν και συνετέλεσαν στην αλλοίωση του άρθρου 16 της Συνθήκης του Άγίου Στεφάνου, θά αντλήσουν από το άρθρο 61 την παράλογη και λαμπρή έλπίδα για μίαν αναγέννηση του έθνους τους. Στις τελευταίες μολτατάδες συνεδριάσεις, που τὰ πρακτικά τους δὲν δημοσιεύτηκαν, γίνεται πασιδηλό ότι οι διαβεβαιώσεις που αναφέρονται στα άρθρα της Συνθήκης είναι δόλοτα τυπικές, και ότι δὲν πρόκειται ποτέ να πραγματοποιηθούν· στις 8 Ἰουλίου, ἡ Ρωσία διαμέσου τῶν πληρεξουσίων της υποβάλλει τὸ ακόλουθο ἐρώτημα: «Σύμφωνα με ποιές ἀρχές και με ποιὰ μέσα [τὸ Συνέδριο] προτίθεται νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὑψηλῶν του ἀποφάσεων». Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῶν ἐγγυήσεων. Ἀλλὰ κανένας δὲν ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὸ — πράγμα πὸ ἀναφαίνεται ὀλοκάθαρα ὅταν, τὴν ἐπομένῃ, ἡ συζήτηση ἀρχίζει πάνω στὸ σημεῖο τοῦτο. Ὁ Τούρκος ἀντιπρόσωπος δηλώνει ἀπερίφραστα «ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνεται ποιὰν ἔννοια ἔχει ἡ ἐπερώτηση τούτη», και ὁ πρίγκιπας Μπίσμαρκ, πὸ δὲν ἀγνοεῖ θέματα ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς ὅρους τοὺς σχετικούς με τὴν προστασία τῶν χριστιανῶν, ὑπερθεματίζει — ὅπως τὰ πρακτικά τῆς συνεδρίασης τῶν ἀποδείχνουν: «Δὲν πιστεύει ὅτι τὸ Συνέδριο θὰ μπορούσε πρακτικὰ νὰ ἀποδείξουν: «Δὲν πιστεύει ὅτι τὸ Συνέδριο θὰ μπορούσε πρακτικὰ νὰ ὑποθέσει πὸς ἀποφάσεις πὸς πάρθηκαν πανηγυρικὰ ἀπὸ τὴν Ἐνωμένην Εὐρώπῃ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ μὴν ἐφαρμοστοῦν. Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ κάποια παράβαση γιὰ νὰ ἀνησυχίσουν οἱ Δυνάμεις,¹ και τότε

1. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

οἱ Δυνάμεις πὸς θὰ ἔχουν ἤδη εἰδοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τους στὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ συνεγνωθοῦν γιὰ νὰ συγκαλέσουν νέες διπλωματικές συναντήσεις». ¹⁸ Τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνονται και στὶς 10 και 11 Ἰουλίου, και φανερό εἶναι ὅτι κάθε ἰδέα γιὰ ἐπίβλεψη τῆς ἐφαρμογῆς τῆς Συνθήκης ἀπορρίπτεται στ' ὄνομα τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ - ἐπέμβασης στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Αὐτοκρατορίας: οἱ τουρκικὲς διαβεβαιώσεις καταγράφονται, και τὸ Συνέδριο προχωρεῖ στὰ ὀικονομικὰ ζήτήματα...

Οἱ Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις, ὅπως βλέπουμε, ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τὴν ἴδια τοποθέτηση, ὅπως και στὴ Διάσκεψη τῆς Κωνσταντινούπολης, και δὲ σημειώνεται καμιά πρόοδος στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Καὶ πραγματικά, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὶς 8 τοῦ Γενάρη 1877, ὁ κόμης Κόρτι, Ἰταλὸς πληρεξούσιος, εἶχε δηλώσει στ' ὄνομα τῶν ἑξὶ Δυνάμεων: «Μᾶς μιλοῦνε γιὰ καλὲς προθέσεις, ἐνῶ πιστεύουμε ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλιστοῦν π ρ α γ μ α τ ι κ ὄ τ η τ ε ς». Καὶ ὁ Ἐντέμ πασὰς εἶχε ἀνταπαντήσει: «Οἱ ἐγγυήσεις πὸς μπορεῖ νὰ προσφέρει ἡ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις, εἶναι ἠθικὲς ἐγγυήσεις πὸς πηγάζουν ἀπὸ τὴ συναίσθησις τῆς κυβερνήσεως γιὰ τὰ συμφέροντα και τὰ καθήκοντά της». ¹⁷

Ἄλλωστε, ἀπὸ τὶς 27 τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1878, δηλαδή δυὸ μὴνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ὁ κύριος Waddington, Γάλλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν — ὁ ἴδιος πὸς εἶχε σημειώσει τὶς τουρκικὲς διαβεβαιώσεις — γράφει στὸν πρεσβευτὴ του στὴν Κωνσταντινούπολη, λέγοντας ὅτι ἀνησυχεῖ γιὰ τὶς ταραχὲς στὶς ἐπαρχίες και γιὰ τὴ στάση τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, πὸς θὰ ἦταν σφάλμα τῆς ν' ἀποφύγει και ν' ἀναβάλλει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης.

Στὰ 1880, ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν Ἄρμενίων στὶς διεθνεῖς συνθήκες, ἀποδείχεται ἀπατηλή. Τὴ χρονιά ἐκείνη, και πάντα με τὴ μεσολάβηση τῶν πρεσβευτῶν τους, οἱ Δυνάμεις ἀπευθύνουν στὸ Σουλτάνο ἕνα ἀκριβόλογο και ὀλοκληρωμένο μνημόνιο πάνω στὶς μεταρρυθμίσεις πὸς πρέπει νὰ ἐφαρμοστοῦν στὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες. Στὶς 11 Ἰουνίου, οἱ Δυνάμεις στέλνουν μιὰ πρώτη διακοίνωση ἀναφερόμενη στὶς διοικητικὲς βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις πὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοστοῦν στὶς ἐπαρχίες τὶς κατοικημένους ἀπὸ Ἄρμενίους, ὅπως ὀρίζει τὸ Ἄρθρο 61 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου. Κρίνοντας ὅτι, στὴν τουρκικὴ νότα τῆς 5ης Ἰουλίου, «οἱ προτάσεις τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως δὲν ἀνταποκρίνονται οὔτε στὸ πνεῦμα οὔτε στὸ γράμμα τοῦ ἄρθρου τούτου», οἱ Δυνάμεις ἀπαντοῦν, στὶς 7 τοῦ Σεπτεμβρίου, με τὸ μνημόνιο πὸς ἀναφέραμε παραπάνω (βλ. Παράρτημα, σελ. 233) και ὅπου ἐπαναλαμβάνονται ὀλα τὰ γνωστὰ θέματα: ἰσότητα τῶν χριστιανῶν και τῶν μουσουλμάνων, προστασία ἐνάγνια στοὺς Κούρδους και τοὺς Κιρκάσιους, διοικητικὴ ἀ-

ναυαγρότηση ανάλογα με τὸ θρήσκευμα, ἀναδιοργάνωση τῆς χωροφυλακῆς, τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς φορολογίας, ἀποκέντρωση. Στις προοπτικὲς τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου περιλαμβάνεται λοιπὸν μὴ πραγματικὴ ἀναδιοργάνωση, με σκοπὸ νὰ βελτιωθοῦν οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν ἀρμενικῶν πληθυσμῶν.

Μὰ δὲν πρόκειται ἀκόμα παρὰ γιὰ τὸ ξεκίνημα τοῦ καθαρὰ διπλωματικοῦ μηχανισμοῦ ποὺ ἀντιθέτει τὴν Εὐρώπη μετὴν Αὐτοκρατορία. Τὰ διάφορα ἐξαρτήματα τοῦ μηχανισμοῦ αὐτοῦ παραμένουν πάντα τὰ ἴδια: ἄλλαξαν μονάχα οἱ ἐπαρχίες· ὅσο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, ὅλα εἶναι πανομοιότυπα — καὶ ἰδιαίτερα οἱ περίφημες αὐτὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ φαίνονται κυριολεκτικὰ ἀντιγραμμένες ἀπὸ προγενέστερα σχέδια, σχέδια πάντα μεγαλόπρεπα παρουσιασμένα, ὅπως καὶ οἱ μεγάλοψυχοι «ιραντέδες» τῆς Εὐγενεϊκῆς Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα, μετὸ ἐπόμενο μνημόνιο: ἀναφαίνεται ὁλοκάθαρα πῶς αὐτὸ ποὺ λείπει γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις δὲν εἶναι ὁ χρόνος ἀλλὰ ἡ καλὴ θέληση· ξαναδρίσκουμε στὰ κείμενα αὐτὰ τὰ ἴδια πάντα προβλήματα. Σ' αὐτὸ τὸ ἀναμεταξύ, ἀφοῦ τὸ μνημόνιο τοῦ 1880 ἀποδείχτηκε ἄχρηστο, ἡ Ἀγγλία προτείνει (1881) στοὺς Εὐρωπαίους τῆς συνεταίρους μὴ κοινὴ δράση ποὺ θ' ἀναγκάσει πραγματικὰ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησις νὰ σεβαστεῖ τὶς ὑποχρεώσεις τῆς. Μάταια ὅμως: κανένας ἀπὸ τοὺς ἄλλους δὲν ἐννοεῖ νὰ παρέμβει. Κι ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὁ καθένας πρέπει νὰ ἀρκεστεῖ στὴν ἐπίγνωση ὅτι ὅλα συνεχίζονται ὅπως πρὶν: τὸ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ἀπὸ τὶς ἀναφορὰς πάνω στὴν κατάστασις τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ δημοσιεύονται τακτικὰ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς ἀντιπροσώπους στὴν Κωνσταντινούπολι.

Βασίζοντας ὅλες τὶς ἐλπίδες τους πάνω στὸ ἄρθρο 61, οἱ Ἀρμένιοι ἀσυχάζονται σφάλλουν. Ἐξακολουθοῦν βέβαια νὰ θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ὑπηκόους τοῦ Σουλτάνου καὶ, μετὴν ἐντιμότητα ποὺ τοὺς διακρίνει, δὲν ἀντιμετωπίζουν καθόλου τὴν ἀνεξαρτησία τους, οὔτε καὶ τὴν ἔνωσή τους μετὴν Ρωσία — ἴσως μονάχα κάποιαν αὐτονομία· ἐκεῖνο ποὺ ἐπιδιώκουν ἀποκλειστικὰ καὶ πεισματικὰ (γιατὶ πρόκειται γιὰ ζ ω τ ι - κ ὸ ζήτημα) εἶναι οἱ μεταρρυθμίσεις, καὶ μονάχα οἱ μεταρρυθμίσεις ἐκείνες ποὺ ὁ Σουλτάνος καὶ οἱ Δυνάμεις ἔχουν ἐπίσημα ὑποσχεθεῖ, διακηρύξει, ἐγγυηθεῖ τόσες καὶ τόσες φορές, ἀπὸ τὰ 1839. Καὶ μόνη ἡ ἀνάμνησις ὅλων ὧσων συνέβησαν ἀπὸ τότε, ἡ μοιραία αὐτὴ ἐπανάληψις τῶν ἀπογοητεύσεων — γιατί τίποτα ποτὲ δὲ συμβαίνει γιὰ νὰ συγκεκριμενοποιήσει τὶς καινούργιες τὶς ἐλπίδες, καὶ ὅλα ξαναρχίζονται ὅπως πρῶτα, καὶ μάλιστα τώρα ὅλα εἶναι πολὺ πρὸ χειρότερα ἀπὸ πρὶν — αὐτὸ καὶ μόνον θὰ ἔπρεπε νὰ καταστήσει περισσότερο προσεκτικὸς τοὺς

Ἀρμένιους, νὰ ἐμπνεύσει τὴν δράση τους μετὰ ρεαλισμὸ καὶ περίσκεψη: νὰ παύσουν νὰ ὀνειρεύονται.

Μήπως δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δὲν προτίθεται καθόλου νὰ ἐφαρμόσει τὰ σχέδια μεταρρυθμίσεως ποὺ ἐπαγγέρονται κάθε τόσο στὸ προσκήνιο; Δὲν ἔχουν ἀκόμα καταλάβει ὅτι οἱ Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις καταγράφουν τὶς ἀνησυχίες τους μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ προωθήσουν πάνω ἀπ' ὅλα τὰ δικά τους συμφέροντα, ποὺ εἶναι οἰκονομικά; Καὶ ὅτι, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο — καὶ ἀφοῦ δὲν εἶναι ἀποφασισμένες νὰ προασπίσουν με συνέπεια καὶ δυναμικότητα τὰ συμφέροντα τῶν χριστιανικῶν μειονοτήτων — παραδίδουν ἀκόμα περισσότερο τὶς μειονότητες αὐτὲς στὴν ἐνδικητικὴ μανία τῆς τουρκικῆς κυβέρνησεως; Ὑστερα ἀπὸ τοὺς ἀκρωτηριασμοὺς ποὺ ἔχει ὑποστῆ ἡ Τουρκία, καὶ ἀφοῦ ἀντιλαμβάνεται πῶς εἶναι πάντα τὸ ἀντικείμενον μίᾳς ὑπέρμετρης ἀπληστίας, πῶς εἶναι δυνατὸ οἱ μονάρχες τῆς νὰ μὴ νιώθουν ἕνα ἀνήσυχον καὶ τρομαχτικὸ μίσος γιὰ τοὺς πληθυσμοὺς αὐτοὺς, ποὺ ἐξαιτίας τους οἱ Εὐρωπαῖοι ἀντίπαλοί τους ἐννοοῦν νὰ τοὺς ἐπιβάλουν ἕνα σύστημα διοικητικῆς μεταρρυθμίσεως, σύστημα ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπέμβασις στὶς ἐσωτερικὲς τοὺς ὑποθέσεις ποὺ προϋποθέτει, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν τὸ ἐκλάβουν ὡς τὴν προαναγγελία ἐνός νέου ἀκρωτηριασμοῦ;

Ἄλλη παγίδα ὅμως ἀπειλεῖ τώρα τοὺς Ἀρμένιους τῆς Τουρκίας: πενήντα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὸν περσικὸ ζυγὸ, ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀρμενικῆς κοινότητος στὴν Ρωσία, στὰ σύνορα τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἐπηρεάζει ἀποφασιστικὰ τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα· ἡ ἀρμενικὴ αὐτὴ κοινότητα τῆς Ρωσίας, ἐνισχυμένη ἀπὸ μὴ πρόδοιο ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν συμμετοχὴ τῆς σ' ἕνα σύγχρονον κράτος πάνω στὴν ἀκμὴ του, γνωρίζει μιὰν ἐθνικὴ ἀναγέννησις στὰ χριστιανικὰ αὐτὰ — καὶ λίγο - πολὺ δυτικὰ — πλαίσια. Ἀναμφισβήτητα, ἡ γειτνίασις τούτη μετὰ μιὰν ἀδελφῆ - κοινότητα πρὸς εὐτυχισμένη καὶ πρὸς ἐξελιγμένη, ἔχει ἐπηρεάσει εὐνοϊκὰ τοὺς Ἀρμένιους τῆς ἄλλης μεριᾶς τῶν συνόρων, ἐκείνους ποὺ θρῖσκονται κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ, καὶ οὗτοι ἀντλοῦν ἀπὸ τοὺς πρῶτους κάποια δύναμις καὶ ἐνθάρρυνσις· καὶ ἀκόμα, τοὺς παρέχεται θετικὴ καὶ καθόλου ἀξιοκαταφρόνητη βοήθεια στὶς δύσκολες στιγμὰς τοῦ πανικοῦ καὶ τῆς δυστυχίας.

Μὰ οἱ ἀντίπαλες αὐτοκρατορίες ἀπ' ὅπου ἐξαρτῶνται, βλέπουν τὰ πράγματα μετὰ τρόπο ὀλόττελα διαφορετικὸν, καὶ αὐτὸ θὰ φέρει τὴν ἐπιδεινωσὴ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀρμενίων: πόσο φυσικὸν εἶναι, γιὰ τὶς αὐτοκρατορίες αὐτὲς, νὰ κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν ἔμμονη ἰδέα μιᾶς συμπαιγνίας ἀνάμεσα πρὸς ὑπηκόους ποὺ κατοικοῦν ἀπὸ τὶς δύο μεριὰς τῶν συνόρων, καὶ ποὺ ἡ ἐξ αἵματος συγγένεια εἶναι γι' αὐτοὺς ὅτι τὸ πρὸς σημαντικὸν ὑπάρχει! Πολὺ διαφωτιστικὸν εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη, ἕνα

άνυπόγραφο τουρκικό φυλλάδιο («Η Κατάσταση») που κυκλοφόρησε στα 1876, την εποχή της διάσκεψης της Κωνσταντινούπολης' σχολιάζοντας τους θρησκευτικούς δεσμούς ανάμεσα στη βουλγαρική εκκλησία (που ο Έξαρχός της είχε αποσπασθεί στα 1870 από το Έλληνικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης) και την Ορθόδοξη Ρωσική Εκκλησία, ο άνωχυμος συγγραφέας λέει: όταν ο θρησκευτικός ήγέτης βρίσκεται έξω από την αυτοκρατορία, οι Ιερωμένοι και οι δάσκαλοι — στο ανατολίτικο αυτό σύστημα όπου το σχολείο είναι στενά συνδεδεμένο με την εκκλησία — μεταβάλλονται σε συνενόχους των «πρακτόρων του πανσλαβισμού». Σ' αυτήν λοιπόν ακριβώς την κατάσταση βρίσκονται και οι Αρμένιοι της Τουρκίας: ο άνωτατος θρησκευτικός τους ήγέτης είναι εγκαταστημένος στο Έτσμιατζίν, σε ρωσικό έδαφος — και πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι, στα 1863, σ' ένα άρθρο του περιοδικού *La Revue des deux mondes*, όπου υπερασπίζεται την υπόθεση των Αρμενίων, ο Victor Langlois σημειώνει τα προνόμια που έχουν παραχωρηθεί στον Καθολικό του Έτσμιατζίν, και προσθέτει: «Στηρίζει την ήθικη δύναμη του λαού που βρίσκεται κάτω από τη δικαιοδοσία του και διατηρεί τον έθνικισμό του λαού αυτού με την ενότητα του θρησκευματος». ¹⁴ Στο τουρκικό φυλλάδιο γίνεται ακόμα λόγος για την Αρμενία, με τρόπο πολύ ένδεικτικό: «Όταν, για δεύτερη φορά, η Εύρώπη θα γονατίσει μπροστά στη Ρωσία, για να διευθετήσει σύμφωνα με τα συμφέροντά της τις ελληνικές περιπλοκές, θα σημάνει ή ώρα όπου η Αρμενία και οι άλλες χριστιανικές κοινότητες της Ασίας θα γίνουν αίτια να ξαναδοκιμάσει και πάλι η Εύρώπη θανάσιμο έναγώνιο φόδο... Και, τελικά, δε θα ψάλλεται πια στις χριστιανικές εκκλησίες της Ανατολής — όποιες και να είναι — το *Domine salvum! fac*, παρά μονάχα για να ύμνει τον Τσάρο «πασών των Ρωσιών», το μελλοντικό Αυτοκράτορα όλόκληρης της Ανατολής...».

Όσο πιστοί υπήκοοι του Σουλτάνου κι αν είναι οι Αρμένιοι, βρίσκονται λοιπόν, από τώρα και μπρός, σε θέση τρομαχτικά άνησυχητική: κατασπαραγμένοι από τη συνειδητοποίηση ότι βρίσκονται ανάμεσα σε δυο πατρίδες, πώς να μη χτυπά ή καρδιά τους για μίαν Αρμενία έστω και ρωσική; Αναπόφευχτα είναι τα σφάλματα' το διαπιστώνει κανείς κιόλας στο ρωσο-τουρκικό πόλεμο, που μόλις έχει τελειώσει: όπως στα 1828 και στα 1853, έτσι και τώρα οι Αρμένιοι υποδέχονται τους Ρώσους σαν απελευθερωτές, και άλλωστε το άρθρο 17 της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου προβλέπει άμνηστία για όλους όσους έχουν συνεργαστεί με το στρατό κατοχής. Ύστερα από τα 1880, ενισχύονται οι δεσμοί' δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι πολυάριθμοι Αρμένιοι της Τουρκίας έχουν καταφύγει στην άλλη μεριά των συνόρων και υποδοθηθούν τις ενέργειες των

Αρμενίων της Ρωσίας προς όφελος των συμπατριωτών τους. Όσο για τους τελευταίους αυτούς, κάτω από το καταπιεστικό καθεστώς όπου βρίσκονται, δεν αντιδρούν όπως στην Κωνσταντινούπολη. Επιθυμούν μια καινούργια ρωσική επέμβαση' έτσι, οι Αρμένιοι κάτοικοι του βιλαετιού του Βάν γράφουν τα παράπονά τους (1882) α π' ε υ θ ε ί α ς στον Τσάρο Αλέξανδρο τον Τρίτο. Από τώρα κιόλας η κατάσταση αρχίζει να γίνεται εξαιρετικά επικίνδυνη: κύριο αποτέλεσμα της μεταβίβασης ενός μέρους της Αρμενίας κάτω από το ρωσικό έλεγχο, είναι να ενισχυθεί όριστικά ή πατροπαράδοτη καχυποψία των Τούρκων, ή βαθιά χαραγμένη στην ψυχή τους, απέναντι στο χριστιανικό αυτόν πληθυσμό που έπιζει στους κόλπους της Αυτοκρατορίας τους.

Σε τίποτα λοιπόν δε χρησιμεύει ή μετριοπάθεια των αρμενικών απαιτήσεων, δηλαδή ή απαίτηση για στοιχειώδεις μεταρρυθμίσεις, που βρίσκονται μέσα στα πλαίσια της ύποταγής τους στην τουρκική έξουσία. Δε χρησιμεύει σε τίποτα, γιατί οι απαιτήσεις αυτές δεν ανταποκρίνονται στην πολιτική πραγματικότητα: είναι άσυμβίβαστες με τον τρόπο που τις αντιμετωπίζει το παλάτι. Έτσι κι αλλιώς, είναι πια άργα για να τεθεί αρμενικό ζήτημα' από τα 1856 κιόλας, και σαφέστερα ύστερα από τα 1878, μια σιωπηρή συμφωνία ανάμεσα στις ευρωπαϊκές δυνάμεις και την τουρκική κυβέρνηση — που και οι δυο τους επιθυμούν ν' αποφύγουν τα έθνικα κινήματα — αποκλείει κάθε άλλαγή στην κατάσταση της Αυτοκρατορίας. Κι εκτός απ' αυτό, μια άλλη μοιραία κακοτυχία, που τη συναντούμε συχνά στην ιστορία της Αρμενίας, ή γεωγραφική της θέση, φτάνει κι από μόνη της για να παρεμποδίσει την απελευθέρωσή της: δε βρίσκεται όπως ή Ελλάδα, ή Βουλγαρία, ή Αίθνας, ή ή Κρήτη, σε μίαν απόμακρη περιοχή της Αυτοκρατορίας. Και πραγματικά, ή μεγαλύτερη της κακοτυχία είναι ότι βρίσκεται στο κέντρο του Τουρανικού έπεκτατισμού — εκεί ακριβώς όπου είναι εγκατεστημένη ή μεγαλύτερη μάζα των Οθωμανών. Γι' αυτό και ή τουρκική κυβέρνηση θα υπερασπισθεί πεισματικά την Ανατολία, τελευταία έπαρχία της αυτοκρατορίας που πρέπει να την κρατήσει με κάθε θυσία — αντικείμενο ενός έσοχατος έθνικιστικού σκιρτήματος — έστω κι αν πρόκειται να της αποσπασθούν όλα τ' άλλα μέρη του τεράστιου έτερόκλητου συνόλου της. Η σύγκρουση που μπορεί να προκληθεί από την ανακίνηση του αρμενικού ζητήματος, δεν είναι λοιπόν μια σύγκρουση ιμπεριαλιστικής μορφής για την κατάκτηση ή την άμυνα ενός οποιουδήποτε εδάφους — είναι μια ζ ω τ ι κ ή σύγκρουση. «Πρέπει να μείνουμε μόνοι στην Ανατολία. Δοξασιμένος να είναι ο Άλλάχ που μάς επέτρεψε να κρατήσουμε το τελευταίο αυτό καταφύγιο για τους όμόθρησκους αδελφούς μας, τους διωγμένους από παντού». ²³ Αυτά λέει ο Αμπντούλ Χαμίτ στα 1899...

Τίποτα μολαταῦτα δὲν ἀλλάζει στὴν Ἀρμενία. Ἀνατολία, Κιλικία, Κωνσταντινούπολη — ἡ κατάσταση παραμένει παντοῦ ἡ ἴδια· εἴτε μέσα στὴν ἀνασφάλεια, εἴτε μέσα στὴν ἀνεση, τίποτα δὲν ἀλλάζει γιὰ δεκατρία δόκληρα χροῖα· ἢ μάλλον, ὅλα συνεχίζονται ὅπως καὶ πρῶτα: ἡ καθημερινὴ ζωὴ εἶναι ἡ ἴδια στὰ 1880 ὅπως ἦταν στὰ 1870, στὰ 1890 ὅπως ἦταν στὰ 1880. Ἀλλὰ στὴν κοινότητα τούτη, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες, ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ συνειδητοποιοῦν ὅτι δὲν εἶναι πιὰ δυνατὸ νὰ δέχονται τόσην ἀπάτη ἀναφορικὰ μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις, ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἀνέχονται νὰ βλέπουν τοὺς συμπατριῶτες τους νὰ ὑποφέρουν καὶ νὰ υπομένουν, χωρὶς ἐλπίδα, ἕνα σύστημα ποὺ δὲν ἐξελισσεται πάνω στὰ πρότυπα τῶν δυτικῶν καθεστώτων — ἄνθρωποι ποὺ ὀνειρεύονται τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα. Κι ἔτσι, στὰ 1890, στὴν Τιφλίδα, κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ Ἀρμενικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁμοσπονδία (Α.Ε.Ο.), ἡ «Ντασγκακτσουτιούν», ποὺ οἱ ἰδρυτὲς της Μικαελιάν, Ζαβαριάν καὶ Ροστόμ (τὸ πραγματικὸ του ὄνομα εἶναι Ζοριάν) τῆς ἔχουν τάξει γιὰ σκοπὸ νὰ συσπειρώσει καὶ νὰ ἐνοποιήσει τοὺς πόθους τῶν Ἀρμενίων. Γιατί, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐφήμερες μυστικὲς ἐταιρίες (1872 στὸ Βάν, 1881 στὸ Ἐρζερούμ), καθὼς καὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσπάθεια συμμετοχῆς στὶς στοᾶς τῶν τεκτόνων, διαμορφώνονται ἀληθινὰ κόμματα ὑποκινούμενα ἀπὸ διορατικοὺς Ἀρμένιους, ποὺ γι' αὐτοὺς τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης ἔχει ἀδιαφιλονίκητη προτεραιότητα πάνω στὶς πολιτικὲς θεωρίες: τὸ κόμμα «Ἀρμενακάν», ποὺ ἔχει ἰδρυθεῖ στὰ 1885 στὸ Βάν, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Πορτουγαλιάν (ὁ Πορτουγαλιάν ἐκδίδει στὴ Μασσαλία, ὅπου ἔχει αὐτοεξοριστεῖ, τὴν ἐφημερίδα «Ἀρμενία»)· τὸ κόμμα «Χεντζάκ» (ἀρμενικὸ ἀντίστοιχο τοῦ ρωσικοῦ «Κολοκόλ», δηλαδὴ «Ἡ Καμπάνα»), ποὺ ἰδρύθηκε στὴ Γενεύη στὰ 1887, εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὶς σοσιαλ - δημοκρατικὲς θεωρίες, καὶ ποὺ οἱ τάσεις του εἶναι δύο: πνευματικὴ (φυλλάδια) ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ δημόσια (διαδηλώσεις) ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὅποιες καὶ νὰ εἶναι οἱ θεωρητικὲς τους διαφωνίες, τὰ κόμματα αὐτὰ συμφωνοῦν γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ προτεραιότητα στὸν ἐνοπλο ἀγῶνα: ζωτικὴ εἶναι ἡ αὐτοάμυνα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ αὐτὴν χριστιανικὴ κοινότητα ποὺ ὑποβάλλεται σὲ ὅλες τὶς καταχρήσεις καὶ ποὺ τῆς ἀπαγορεύεται ἀπὸ τὸ νόμον ἡ ὀπλοφορία. Ἀπὸ τὰ γραφτὰ λοιπὸν προτιμᾶται ἡ ἐνοπλὴ δράση — πραγματικὸ ἀντάρτικο, ποὺ πολλοὶ ἐλπίζουν ὅτι θὰ φέρει καὶ τὴν ἀπόλυτὴ ἀνατροπὴ τῆς δομῆς τοῦ συστήματος. Καὶ ἀποκαλοῦνται κιάλας «φενταγι» — οἱ θυσιάζόμενοι.

Μέσα στὴν καθημερινὴ αὐτὴν ρουτίνα ξεσπάζουν κεραυνοβόλα οἱ πρῶτες μεγάλες σφαγές. Ἀπὸ τὰ 1894 ὄς τὰ 1896, δεκάδες χιλιάδες ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά καὶ γέροι ὑποβάλλονται στὴν ἐξαπόλυση μιᾶς βίας τέλεια ὀργανωμένης, ποὺ ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ σὲ φρίκη καὶ σὲ ὀμότητες ἐκεῖνο ποὺ γνώρισε ἡ Βουλγαρία εἴκοσι χρόνια πρωτότερα. Καὶ ὕστερα, ὅλα θὰ ξαναρχίσουν ὅπως πρῶτα: τὸ παιχνίδι τῶν Δυνάμεων, ἡ καθημερινὴ ἀνασφάλεια, οἱ μηχανογραφίες τοῦ παλατιοῦ... Ἀργότερα, θ' ἀντιληφθεῖ ὁ κόσμος ὅτι οἱ σφαγές αὐτὲς εἶναι, σὲ σχέση μὲ τὴ γενοκτονία, μιὰ πραγματικὴ γενικὴ δοκιμὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὥρα ἐγγράφονται σ' ἕνα μηχανισμό παρόμοιο μ' ἐκεῖνον ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Βουλγαρία. Ἴδιοι συνέταιροι, ἴδια ἀλληλουχία τῶν διαφόρων αἰτίων, ἴδια ἀναλογία δυνάμεων καὶ ἴδιες ἀντιδράσεις, ἴδια ἀποτελέσματα.

Ἀπὸ τὰ 1890 κιάλας, ὅλα διαγράφονται μὲ σαφήνεια, ὅπως μαρτυροῦν τὰ δύο ἀκόλουθα τηλεγραφήματα τοῦ Ρώσου προξένου τοῦ Ἐρζερούμ: «Ἡ κατάσταση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ ἡ δική μας, εἶναι ἐξαιρετικὰ κρίσιμη. Τὴν κάθε στιγμὴ, μὲ τὸ παραμικρὸ πρόσχημα, μπορεῖ νὰ ξεσπάσει ὁ μουσουλμανικὸς φανατισμὸς» (10 Ἰουνίου) ... «Δύσκολο εἶναι ἀκόμα νὰ προβλέψει κανεὶς ἂν ἡ ἀναζωπύρωση αὐτὴ τοῦ φανατισμοῦ θὰ μετατραπῆ σὲ γενικευμένο κίνημα... Διακόσιοι κιάλας τραυματίες, καὶ γιὰ τὴν ὥρα γνωστοὶ εἶναι δέκα τέσσερεις σκοτωμένοι» (12 Ἰουνίου).²⁴

Ἀλλὰ μονάχα στὸ τέλος τοῦ 1893, ἡ καθημερινὴ βία στὸ σύνολο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐδάφους ξεπερνᾷ τὰ συνηθισμένα της ὄρια, καὶ ἀποκτᾷ πιὰ τὸ χαρακτῆρα μιᾶς ἀληθινῆς ἐξόρτωσης: τὰ θύματα πολλαπλασιάζονται, τὸ φαινόμενο γενικεύεται κι ἐπεκτείνεται σὲ ὅλα τὰ μέρη,

αυτό που δὲν ἦταν παρὰ μὴ θανατηφόρα ἐκρηξη, ὀργανώνεται τώρα καὶ ἐπαναλαμβάνεται.

Τὰ πρῶτα σημάδια τῆς φανερώονται στὴ Σασσούν, ὀρεινὴ περιοχὴ ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τοῦ Μπιτλὶς ἢ ἄρμενικὴ ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν καταπίεση τῶν Κούρδων, στὰ 1893, καταλήγει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1894, στὴν ἐπέμβαση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πυρπόληση πολλῶν χωριῶν, τὸ θάνατο ἢ τὴν καταστροφή χιλιάδων Ἀρμενίων, ὅπως ἀποδείχεται ἀπὸ τὴ Διεθνῆ Ἑρευνητικὴ Ἐπιτροπὴ, ποὺ συνέρχεται στὴ Σασσούν μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς Ἀγγλίας ἢ τελευταία τούτη πιέζεται νὰ δράσει ἀπὸ τὴν ἀγανακτισμένη κοινὴ γνώμη, καὶ συνειδητοποιεῖ ἴσως τώρα τὴν τρομαχτικὴ εὐθύνη ποὺ εἶχε ἀγαλάβει στὰ 1878.

Ἡ Ἀγγλία προσπαθεῖ ταυτόχρονα ν' ἀνακινήσει τὴ διαδικασία τῶν μεταρρυθμίσεων, διαδικασία ποὺ χρησιμοποιεῖ τακτικὰ ἢ Εὐρώπη κάθε φορὰ ποὺ ἔχει τὴν πρόθεση νὰ ἐπέμβει. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπερνικήσει τοὺς ἐνδοιασμοὺς τῶν συνεταίρων τῆς, ποὺ ἀντίστροφα, αὐτοὶ τώρα τὴν ὑποπεύονται γιὰ ἐπικίνδυνες προσαρτητικὲς βλῆψεις καὶ ὅπως τούτη τὴ φορὰ τὰ συμφέροντά τους εἶναι στενὰ συνδεμένα μὲ τὰ συμφέροντα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας — ἢ Ρωσία ἐξαιτίας τῆς ἀλληλεγγύης τῆς μὲ τὰ τυραννικὰ καθεστῶτα, ἢ Γερμανία ἐπειδὴ ἐγνοεῖ νὰ διατηρήσει τὴν καινούργια ἐπιρροή τῆς, ἀκόμα καὶ ἢ Γαλλία γιὰ τὴν ἐπενδύσει μεγάλα ποσὰ στὴ σταθερότητα τοῦ Σουλτάνου — θὰ ἀπαιτηθεῖ πολὺς καιρὸς γιὰ νὰ ἔρθουν σὲ κάποια συμφωνία: πολλοὶ μῆνες χάνονται σὲ ἀλληλογραφία καὶ σὲ μυστικὲς συνεννοήσεις, πρὶν ἐπιτευχθεῖ μὴ συμφωνία πάνω στὴ διαδικασία ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμοστεῖ. Καὶ κατὰ τὴ συνήθεια οἱ ἔξι Δυνάμεις ἐπιδίδουν ἀπὸ κοινοῦ στὸ Σουλτάνο ἕνα μνημόνιο γραμμμένο σὲ αὐστηρὸ τόνο — τὸ μνημόνιο τῆς 11 τοῦ Μᾶη 1895: ἢ σύνταξή του εἶναι εὐκολη, ἀφοῦ πρόκειται πάντα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μεταρρυθμίσεων, ποὺ τὸ σχέδιό τους χρονολογεῖται ἀπὸ πενήντα τώρα χρόνια, καὶ ποὺ εἶχαν προταθεῖ γιὰ τελευταία φορὰ πρὶν ἀπὸ δέκα πέντε χρόνια. Τὸν Αὐγούστο, ὁ λόρδος Σάλσμπουρι — ὑπουργὸς τώρα τῶν Ἐξωτερικῶν — ἀντιμετωπίζει τὴ δυνατότητα τῆς σύστασης μιᾶς Ἐπιτροπῆς, ἐπιφορτισμένης νὰ ἐξασκεῖ «τὸ ἀπόλυτο δικαίωμα ἐπιβλέψεως τῆς κατάστασης στὴν Ἀρμενία»,¹⁹ δικαίωμα ποὺ ἢ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου εἶχε παραχωρήσει στὴς Δυνάμεις: πρόκειται γιὰ τὸν ἔλεγχο ποὺ οἱ Δυνάμεις δὲν εἶχαν δεχθεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη...

Ἀλλὰ ὁ Σουλτάνος ξέρεῖ τί τοῦ μένει νὰ κάνει. Γιὰ ν' ἀντικρούσει τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπίθεση, παρουσιάζει τὸ δικό του σχέδιο: ἢ αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησις δηλώνει πῶς «μὲ τὴν πρόθεση νὰ προστατεύσει τὰ δι-

καίωματα τῆς Αὐτοῦ Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος τοῦ Σουλτάνου καὶ τὰ δικαιώματα τῆς Αὐτοκρατορίας του, εἶναι πρόθυμος νὰ προβεῖ στὴν ἄμεση ἐκτέλεση τῶν μεταρρυθμίσεων, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 61 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ μὲ βάση τὸ ἄρθρο 63 τῆς ἴδιας αὐτῆς Συνθήκης»¹⁹ καὶ, ἀφοῦ σχολιάσει τὸ εὐρωπαϊκὸ σχέδιο, δημοσιεύει τὸ δικό του τὸν Ὀκτώβρη. Ὁλος αὐτὸς ὁ χρόνος ποὺ ξοδεύεται σὲ διπλωματικὰ σοφίσματα συντελεῖ στὸ νὰ ἐνταθεῖ ἢ δραματικὴ κατάσταση: γιὰ τὸ ἐκεῖνο ποὺ ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ προσπάθησε ἦταν νὰ κερδίσει καιρὸ, καὶ ὅπως φοβάται πῶς ἐπακόλουθο τῆς εὐρωπαϊκῆς παρέμβασης θὰ εἶναι ἢ ἀμφισβήτηση τῆς ἐδαφικῆς του κυριαρχίας, καὶ πῶς μερικοὶ πρόσθετοι ἀκρωτηριασμοὶ τοῦ ἐδάφους του θὰ κλείσουν τὸ ὄλο ζήτημα, ἐπιταχύνει τὴ διαδικασία ἐξόντωσης τῶν Ἀρμενίων — καὶ σ' αὐτὸ ἐνθαρρύνεται ἀπὸ τὸ λογοπαίγνιο ποὺ κυκλοφορεῖ στοὺς διπλωματικοὺς κύκλους — μόνη λύση τοῦ ἄρμενικοῦ ζητήματος εἶναι «ἢ Ἀρμενία χωρὶς Ἀρμενίους»²⁶ — καὶ ποὺ ἢ πατρότητά του ἀποδίδεται στὸν Πρίγκιπα Λομπάνωφ, ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τοῦ Τσάρου.

Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβρη ὡς τὸ Δεκέμβρη, χιλιάδες Ἀρμένιοι θανατώνονται λοιπὸν, γιὰ τὴν ἐξόντωσή τους ἐξακολουθεῖ μὲ κανονικὸ ρυθμὸ μ' ὄλο ποὺ οἱ πρεσβευτὲς γράφουν καὶ ξαναγράφουν πῶς κάτι πρέπει νὰ γίνει, καὶ γρήγορα μάλιστα, δὲν κάνουν τίποτα, καὶ οἱ σφαγὲς πολλαπλασιάζονται: στὴς 2 τοῦ Ὀκτώβρη στὴν Τραπεζούντα· στὴς 3 στὸ Ἄκ - Χισσάρ· στὴς 4 καὶ τὴς 5 στὴν Τραπεζούντα· στὴς 6 στὸ Ἐρζερούμ· στὴς 8 στὴν Τραπεζούντα· στὴς 14 στὸ Κίγκι· στὴς 16 στὸ Κίγκι καὶ τὸ Χατζίν· στὴς 21 στὸ Ἐρζιντζάν· στὴς 23 στὸ Κίγκι καὶ τὸ Μαρράχ· στὴς 25 καὶ στὴς 26 στὸ Γιουμους - Χανέ, τὸ Μπιτλὶς καὶ τὸ Βάν· στὴς 27 καὶ τὴς 28 στὸ Ὄβα, τὸ Μπαϊμπούρτ, τὸ Σαμπίν, τὸ Οὐρφα, τὸ Παγιας· στὴς 29 στὸ Μαλάτια καὶ τὸ Καρα - Χισσάρ· στὴς 30 στὸ Ἐρζερούμ· στὴς 31 στὴ Μυρσίγη καὶ τὰ Ἄδανα· τὴν 1 τοῦ Νοέμβρη στὸ Ἀραμπκίρ, στὸ Διαρβεκίρ (βλ. Παράρτημα, σελ. 249), στὸ Σαρκί· στὴς 3 στὸ Μαρράχ· στὴς 4 στὸ Μαλάτια· στὴς 7 στὸ Μαρτίν καὶ στὴν Ἀλεξανδρέττα· στὴς 8 στὸ Ἐγκίν· στὴς 10 στὸ Σασσούν, τὸ Ταλорύ, τὸ Βάν, τὸ Χαρπούτ, τὸ Παγιας· στὴς 11 στὸ Παγιας· στὴς 12 στὴ Σεβάστεια (βλ. σελ. 76 - 79), στὸ Γκουρού, στὴν Κάβζα· στὴς 13 στὸ Τσόκ - Μερζεμέν· στὴς 15 στὸ Μούς, τὸ Τοκάτ, τὴν Ἀμάσεια, τὸ Μαρσιθάν, τὸ Αἰνταμπ, τὸ Μισίς· στὴς 17 στὸ Αἰνταμπ καὶ στὸ Γενιτζέ - Καλέ· στὴς 18 στὸ Μαρράχ καὶ τὸ Γενιτζέ - Καλέ· στὴς 19 στὸ Σεέρτ· στὴς 20 στὴν Ἀντιόχεια καὶ τὸ Σορούν· στὴς 24 στὴν Τραπεζούντα· στὴς 25 στὸ Ἐρζερούμ· στὴς 26 στὴν Ἀμάσεια· στὴς 27 καὶ τὴς 28 στὸ Πάσσην καὶ τὸ Διαρβεκίρ· στὴς 28 στὸ Ζιλέχ· στὴς 30 στὴν Καισάρεια· στὴς 7 τοῦ Δεκεμβρίου στὴ Σαμφούντα· στὴς 10 στὸ Ἐρζερούμ· στὴς 13 στὴ Σαμφούντα, τὴ Μερσίγη, τὰ Ἄδανα καὶ

τήν Ταρσούντα· στις 14 και 15 στο 'Αγκτζα - Γιουνέιγ' στις 20 στην 'Αγκυρα' στις 24 στο 'Ακμπερ' στις 25 στο Μπιρετζίκ' στις 28 στην Ούρφα (2.500 'Αρμένιοι καίγονται ζωντανοί μέσα στην εκκλησία όπου έχουν καταφύγει)· στις 31 στο Διαρβεκίρ.

Υπέρτατο αλλά και εύκολο τέχνασμα — ο Σουλτάνος ρίχνει όλη την εθούνη των γεγονότων στις μικρές επαναστατικές ομάδες που ή πραγματική τους ύπαρξη δικαιολογεί απόλυτα κι εξαγνίζει τις πράξεις του: μήπως δεν πρόκειται εδώ, όπως και άλλοτε στη Βουλγαρία, για επαναστατικές ταραχές που υποδαυλίζονται από μια ξένη δύναμη με κακόβουλες προθέσεις (ή 'Αγγλία έχει αντικαταστήσει τη Ρωσία στο ρόλο του κακόβουλου έχθρου), με μόνο στόχο να προκληθούν άνωμαλίες σε πληθυσμούς ήσυχους κι ευτυχημένους; Ο πρεσβευτής της Γαλλίας, Paul Combon γράφει βέβαια στον ύπουργό του πως «ή άναρχία που βασιλεύει στις έπαρχίες δεν έχει καμιά σχέση με τις άρμενικές ταραχές» και πως «ξέφρενος έχει καταστήσει ο μουσουλμανικός φανατισμός»,¹⁹ αλλά ή δικαιολογία είναι τόσο έλκυστική, κι ακόμα τόσο χρήσιμη, αφού συμπίπτει με τα «καλώς έννοούμενα» συμφέροντα όλων των Δυνάμεων, ώστε διαδίδεται πλατιά: ακόμα και οι 'Αρμένιοι προύχοντες την έπαλαμίδανον.

Η αλήθεια είναι ότι, στις 30 του Σεπτέμβρη, το κόμμα «Χεντζάκ» οργανώνει στην Κωνσταντινούπολη (σύμφωνα με τα ίδια του τα λόγια) «μιάν ειρηνική διαδήλωση για να εκφράσει τις επιθυμίες του αναφορικά με τις μεταρρυθμίσεις που θα έπρεπε να εφαρμοστούν στις άρμενικές έπαρχίες»,¹⁹ διαδήλωση που όχι μονάχα καταστέλλεται με τη μεγαλύτερη βαρβαρότητα, αλλά και που χρησιμεύει σά θαυμάσιο πρόσχημα για την εξαπόλυση των σφαγών.* Οι πρεσβευτές επιδίδουν στην Ύψηλή Πύλη ένα σημείωμα διαμαρτυρίας σε έντονο τόνο, αλλά κατά τη γνώμεια το σημείωμα τούτο είναι μονάχα «προφορικό», και το έτος 1895 τερματίζεται χωρίς την έπίσημη αντίδραση καμιάς κυβέρνησης. Ίκανοποιημένες αφού έχουν άποσπάσει από το Σουλτάνο την άδεια να σταθμεύσουν ένα δεύτερο πολεμικό σκάφος στα Στενά (μ' όλο που ή Γερμανία, πιστή στην πολιτική της, άρνείται να έπωφεληθεί από το προνόμιο τούτο), οι Δυνάμεις έγκαταλείπουν κάθε σχέδιο μεταρρύθμισης κι επιτρέπουν να συνεχίζονται οι σφαγές...

* Τα ίδια άκριβώς συνέβησαν στα 1890, σε μια πρώτη διαδήλωση του κόμματος Χεντζάκ. Και πραγματικά, τα μέλη του κόμματος αυτού προσπάθησαν τη χρονιά εκείνη να ξεσηκώσουν την κοινή γνώμη, και εκτός από τις βίαιες εκδηλώσεις τους, ανάρτησαν στις πόλεις «πλακάτ» όπου καλούσαν τους 'Αρμένιους και τους Μουσουλμάνους σε εξέγερση.

Μπροστά στην παθητικότητα αυτήν, δε μένει πιά τίποτ' άλλο για κείνους που έχουν ακόμα κάποιαν έλπίδα άλλαγής — τους επαναστάτες αυτούς που μετατρέπονται σε άποδιοπομπαίους τράγους — παρά να ανταποκριθούν στην πρόκληση της βίας για να τερματισθεί μια για πάντα ή τρομαχτική αυτή ήθική άδιαφορία των κυβερνήσεων. Μ έ μ ι ά κ α τ α π λ η κ τ ι κ ή π ρ ά ξ η : προετοιμάζουν, οργανώνουν και εκτελούν ένα συγκλονιστικό σχέδιο — την κατάληψη της 'Οθωμανικής Τράπεζας της Κωνσταντινούπολης, άληθινό σύμβολο της συμπατριότητας που βασίζεται στα οικονομικά και δημοσιονομικά συμφέροντα (και που άποδειχεται τώρα κυρίαρχη). Στις 26 Αύγουστου του 1896, στη μία ή ώρα, ύστερα από μια σύγκρουση με τους φύλακες, καμιά τριανταριά μέλη της Α.Ε.Ο. καταλαμβάνουν το κτίριο της 'Οθωμανικής Τράπεζας. Και άμέσως διαβιβάζουν στους πρεσβευτές μια προκήρυξη με σκοπό να κατευθύνουν την προσοχή στο άρμενικό ζήτημα· ή προκήρυξη περιλαμβάνει μονάχα έναν κατάλογο από μερικές τοπικές μεταρρυθμίσεις που θα πρέπει να εφαρμοστούν κάτω από τον ευρωπαϊκό έλεγχο· οι επαναστάτες θέτουν ακόμα τους όρους τους για την άπελευθέρωση του κτιρίου και του προσωπικού:

«Δε θα βγούμε από δω μέσα πριν από δυό μέρες. Οι άπαιτήσεις μας είναι οι ακόλουθες:

- 1) Να εξασφαλιστεί ή ειρήνη σε όλοκληρη τη χώρα με μια διεθνή επέμβαση.
- 2) Να γίνουν δεκτοί οι όροι της κεντρικής επιτροπής της Α.Ε.Ο., της έπονομαζόμενης «Ντασχανατσουτιούν».
- 3) Να μην άσκηθεί βία έναντίον μας.
- 4) Να έγγυηθεί απόλυτα τη ζωή όλων εκείνων που βρίσκονται μέσα στην Τράπεζα, καθώς κι εκείνων που πήραν μέρος στις ταραχές της πόλης. Η έπίπλωση και τα χρηματικά ποσά που βρίσκονται στην Τράπεζα θα παραμείνουν άθικτα αν ίκανοποιηθούν οι άπαιτήσεις μας· στην αντίθετη περίπτωση, τα χρηματικά ποσά και όλα τα έγγραφα θα καταστραφούν, κι έμεις, καθώς και το προσωπικό, θα πεθάνουμε κάτω από τα έρείπια της Τράπεζας. Είμαστε ύποχρεωμένοι να πάρουμε τα άκραία αυτά μέτρα. Η έγκληματική άδιαφορία της άνθρωπότητας είναι κείνη που μας ώθει στη χειρονομία τούτη»²⁹...

Τα μεσάνυχτα, επαναλαμβάνονται οι διαπραγματεύσεις με τον ύποδιευθυντή της Τράπεζας, κύριο Aubouneau και με εκπροσώπους της ρωσικής πρεσβείας που διαβιβάζουν στους τρομοκράτες μιάν ύπόσχεση άμνηστίας έγγυημένη από τις Δυνάμεις· στις 3 το πρωί, οι τρομοκράτες έγκαταλείπουν το κτίριο με συνοδεία, και μεταφέρονται στη θαλαμηγώ του πρεσβευτή της 'Αγγλίας. 'Οδηγούνται άργότερα στη Μασσαλία, ο-

που τους φυλακίζουν, πριν τους απελάσουν στη Νότιο Αμερική. Σ' αυτό το άναμεταξύ, ο Γάλλος επιτετραμμένος γράφει στον ύπουργό ότι «ο κύριος Aubouneau πρέπει να τιμηθεί με τους μεγαλύτερους επαίνους για την όρθη αντίληψη των καθηκόντων του και για τη σταθερότητα που επέδειξε απέναντι στους Αρμενίους και το Σουλτάνο, για να πετύχει τη σωτηρία του προσωπικού και του ταμείου της Τραπεζής». ¹⁹

Η περίτρανη τούτη πράξη των Αρμενίων γίνεται επιτέλους αιτία ν' άφυπνισθεί ή επίσημη Εύρώπη· άλλ' άρνητικός είναι ο άπολογισμός: μόλις τακτοποιείται το ζήτημα, άκολουθούν — τρομαχτική άγταπάντηση — οι τρεις μέρες φρίκης, που αίματοκυλίζουν τους δρόμους της Κωνσταντινούπολης με χιλιάδες Αρμενίους, θύματα μιας άναπάντεχης μανίας του μουσουλμανικού πληθυσμού· και τότε άναφαίνεται καθαρά πόσο όλα ήταν προσχεδιασμένα, όργανωμένα, ή θ ε λ η μ ε ν α από το Σουλτάνο, που μόλαταυτα είναι άρκετά κύριος του μίσους του για να μὴν προχωρήσει πιδ πέρα — ο ίδιος θα ριψοκινδύνευε πάρα πολλά...

Και πραγματικά, οι πρεσβευτές επιδίδουν άμέσως πολυάριθμα κατηγορηματικά κείμενα διαμαρτυρίας (βλ. Παράρτημα, σελ. 252) και πρώτα - πρώτα, ο δραγουμάνος της πρεσβείας της Αύστρουγγαρίας παρουσιάζει στις 27 Αύγουστου ένα συλλογικό υπόμνημα, ύπογραμμένο από τους άντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων· ύστερα έρχεται, το μεσημέρι της 28ης Αύγουστου, ένα τηλεγράφημα άπευθυνόμενο από τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων στην «Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα το Σουλτάνο στο Παλάτι του Γιλντιζ - Κίος» και τέλος, στις 2 του Σεπτέμβρη, μια καινούργια «προφορική συλλογική γότα» όπου διαπιστώνεται ότι «οι θάρβαρες όρδες που θανάτωσαν τους Αρμενίους και λεηλάτησαν τα σπίτια και τα καταστήματα, όπου εισέβαλαν με το πρόσχημα ότι άναζητούσαν ταραχοποιούς, δέν άποτελοῦσαν έναν τυχαίο συρφετό από φανατισμένους ανθρώπους, αλλά παρουσίαζαν όλα τα χαρακτηριστικά μιας ιδιαίτερης όργάνωσης, γνωστής σε όρισμένα όργανα της έξουσίας, άν όχι και διευθυνόμενης άπ' αυτά». ¹⁹

Σ' αυτό το άναμεταξύ, στις 31 Αύγουστου, οι πρεσβευτές δέ φωταγώγησαν τα παλάτια τους, όπως όρίζει ή παράδοση, για την επέτειο της άνάρρησης στο θρόνο του Σουλτάνου, αλλά έστειλαν τα επίσημα συγχαρητήριά τους με τους δραγουμάνους — και το κείμενο είναι άρκετά ψυχρό: «Ο πρώτος δραγουμάνος της γαλλικής πρεσβείας, διαβιβάζοντας τα πατροπαράδοτα συγχαρητήρια του επιτετραμμένου της Γαλλίας στην Αυτού Μεγαλειότητα για την επέτειο της άνάρρησης της στο θρόνο, είναι επιφορτισμένος να έκφράσει με την εύκαιρία τούτη τη λύπη της γαλλικής κυβέρνησης για τα θλιβερά γεγονότα που σημειώθη-

καν στο είκοστό έτος της βασιλείας του». ¹⁹ Μά ή δράση των Δυνάμεων περιορίζεται σ' αυτό, και ή «γαλήνη» επικρατεί και πάλι από τις άρχές του Σεπτέμβρη. Κι αυτό, γιατί ή Εύρώπη διέβλεψε στην κρίση αυτήν τον πραγματικό κίνδυνο μιας στρατιωτικής σύρραξης, που δέν την επιθυμεί για κανένα λόγο. Κι έτσι, οι Εύρωπαίοι προσποιούνται ότι πιστεύουν στην ειλικρίνεια των ύποσχέσεων του Σουλτάνου, ξεχνούν πως δέν ώφειλε σέ τίποτα — αντίθετα μάλιστα — να «άπαιτούν» άπ' αυτόν μεταρρυθμίσεις άν δέν έχουν πραγματικά την πρόθεση να επιμείνουν γι' αυτές, και έξακολουθούν μαζί του τις οικονομικές συναλλαγές.

Για τους Αρμενίους μόλαταυτα, όπως και για τους Εύρωπαίους, ένα δυό περιστατικά απέδειξαν, στη διάρκεια των σφαγών, πως ήταν δυνατό ν' άντισταθούν και να πετύχουν τον τερματισμό της βίας: οι πρώτοι με τη δύναμη και οι δεύτεροι με τη σταθερή επιμονή. Μέσα στην έγκαρτέρηση, που έξακολουθεί να χαρακτηρίζει τη στάση τους, οι Αρμενίοι πότε - πότε περνοῦν στην αντίσταση: στα 1896, στο Βάν, 800 άντρες άποκρούουν τις επιθέσεις των Τούρκων και των Κούρδων για μίαν όλόκληρη έδομάδα, αλλά σφαγιάζονται έξω από την πόλη· στα 1897 τριακόσιοι άλλοι Αρμενίοι έκδικούνται τους δικούς τους, σκοτώνοντας πολλούς Κούρδους στην έκστρατεία του Κανασσόρ.

Πιδ έντυπωσιακή άκόμα—γιατί δέν περιορίζεται σε μια βίαιη άμυντική αντίδραση—είναι ή εξέλιξη των γεγονότων στο Ζεϊτούν. Ο Σουλτάνος είχε πιστέψει πως τούτη τη φορά θα έξουδετέρωνε το όχυρό του Ταύρου, όπου διατηρείται άθικτη ή άρμενική κοινότητα. Από τα 1895 κιόλας, τη στιγμή όπου γίνεται λόγος για μεταρρυθμίσεις στην Κωνσταντινούπολη, οι Αρμενίοι έτοιμάζονται για μια σύγκρουση με τις τουρκικές φρουρές, σύγκρουση που την προβλέπουν παρ' όλη τη φαινομενική άδράνεια (δηλαδή την καθημερινή διαιότητα) της τουρκικής φρουράς. Μέλη του κόμματος Χεντζάκ έχουν έρθει για να όργανώσουν μαζί με τους Ζεϊτούνιώτες μια προληπτική εξέγερση, και μόλις είδοποιούνται για τη διαδήλωση της 30 του Σεπτέμβρη, και για την καταστολή που άκολουθεί και που καθιστά τους Τούρκους άκόμα πιδ άπειλητικούς, έφαρμόζουν ένα σχέδιο μάχης που περιλαμβάνει — με πρωτότυπο τρόπο — την έγκατάσταση μιας προσωρινής δημοκρατικής κυβέρνησης: ή κυβέρνηση τούτη άποτελείται από δυό Συνελεύσεις, ένα Πολεμικό Συμβούλιο — είδος Κομμούνας με κόκκινη σημαία —, δίνει πολλές μάχες, κι έκτός άπ' αυτό, άντιστέκεται στην κανονική πολιορκία μιας στρατιάς που βομβαρδίζει την πόλη. Παρ' όλο το λιμό, το κρύο, τις επιδημίες, οι Αρμενίοι δέν παραδίδονται ως την ώρα της εύρωπαϊκής επέμβασης, που επιβάλλει μίαν άνακωχή στις άρχές του Γενάρη, καθώς και τον όριστικό τερματισμό των έχθροπραξιών, σύμφωνα με όρους για διαπραγματεύσεις με το Σουλ-

τάνο, πού γίνονται αποδεκτοί στις 10 του Φλεβάρη του 1896 : «Παράδοση του όπλισμού», «γενική άμνηστία», «παραίτηση» τής κυβέρνησης από «τους καθυστερημένους φόρους», «ύπόσχεση μείωσης έγγείου φόρου» και τέλος, δυό πολύ σημαντικά μέτρα: «άπέλαση από την επικράτεια πέντε μελών του Έξωτερικού των Έπαναστατικών Έπιτροπών» και «έφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που έμπεριέχονται στην Γενική Πράξη»¹⁹. Ένας χριστιανός Διοικητής διορίζεται μονάχα πέντε μήνες άργότερα, αλλά από τώρα κιόλας οι Ζεΐτουιώτες έχουν αποφύγει τή σφαγή: έτσι, ακόμα κι αν στην Κωνσταντινούπολη οι διαδηλώσεις στάθηκαν άφορμή για πολλά δεινά, στο Ζεΐτούν ή ένοπλη αντίσταση αποδείχνει πως είναι δυνατό να θρηθεί κάποιο διέξοδο στο δράμα τής καταπίεσης των Άρμενίων.

Αυτό αποδείχεται ακόμα και από τή γαλλική επέμβαση — τή μόνη άλλωστε — στο Ίσμίτ: όταν τα τουρκικά στρατεύματα εισδάλουν σ' ένα μοναστήρι που βρίσκεται κάτω από τή γαλλική προστασία, τó πολεμικό σκάφος, που σταθμεύει στα Στενά, φτάνει στο Ίσμίτ, και όπλισμένοι άντρες έλευθερώνουν τους μοναχούς.

Θά μπορούσε κανείς να συμπεράνει πολλά από τα σημαντικά αυτά γεγονότα, αλλά κανένας δε διδάσκεται τó παραμικρό — ούτε οι Άρμένιοι ούτε οι Εύρωπαίοι. Η αλήθεια είναι πως τή στιγμή εκείνη ή παρουσία των έπαναστατών έπιτρέπει τή δημιουργία μιās σύγχυσης, κι έτσι συγκαλύπτεται ή πραγματικότητα τής συντριβής του πληθυσμού, με τó σκάνδαλο μιās «έξέγερσης» που είναι βολικό να καταδικαστεί. Με τήν «πατρική του έπιείκεια για ύπηχούς που έχουν στιγμιαία παραπλανηθεί», ό Άμπντούλ Χαμίτ συγχωρεί τους πάντες και παραχωρεί γενική άμνηστία, με έξαιρεση τους «ληστές» αυτούς που άπειλούν τήν ασφάλεια τής Τουρκίας και του κόσμου δλόκληρου.

Τά συμφέροντα που όλοένα πληθαίνουν, τó έπαναστατικό πρόσχημα, ή τρομαχτική δύναμη αδράνειας του τουρκικού κυβερνητικού μηχανισμού (πόσα σχέδια μεταρρύθμισης, πόσες διαμαρτυρίες, πόσα τελεσίγραφα δεν άντιμετώπισε χωρίς να υποχωρήσει ούτε ένα βήμα!), όλα συνεργούν για να μās έμποδίσουν να γνωρίσουμε με ακρίβεια τί συνέβηκε στη διάρκεια των σφαγών, τί όπηρξαν στην πραγματικότητα οι σφαγές αυτές: οι μαρτυρίες είναι άμφισθητήσιμες, οι αριθμοί δύσκολο να ύποβληθούν σε έλεγχο και άμφισθητήσιμοι κι αυτοί. Από τή μεριά των Άρμενίων, αναφαίνεται καθαρά τó συμφέρον να μεγαλοποιούν τα δεινά τους: τó ίδιο, και από τή μεριά αυτών που τους ύποστηρίζουν — άπλοι πολίτες ή κυβερνήσεις, που μόνη τους έγνοια είναι να καταστήσουν ύποχέτρια τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία. Από τή μεριά των δημίων, όλα είναι συζητήσιμα, και για τους ίδιους λόγους: οι Τούρκοι και οι σύμμαχοί τους έχουν κάθε συμφέρον να

καταλογίζουν τις εϋθύνες στους άλλους, να ύποτιμούν τους αριθμούς (κι αυτό αναφέρεται ακόμα και στις κανονικές στατιστικές των ληξιαρχικών πράξεων, απ' όπου θά μπορούσε κανείς — αν ήταν ακριβολόγες — εύκολα να συμπεράνει τόν πραγματικό αριθμό των θυμάτων) και να ύποβιβάζουν τα γεγονότα.

Τότε λοιπόν πού βρίσκεται ή αλήθεια; Και ύπάρχει έλπίδα να τή γνωρίσουμε ποτέ; Γιατί ή άνεύρεσή της είναι εδώ πολύ πιό δύσκολη, παρά τήν έποχή (1876) όπου έγιναν οι όμότητες ενάντια στους Βουλγάρους και για τόν κακόπιστο αναγνώστη, κανένας δεν είναι άρκετά σδδέτερος. Θά προσπαθήσουμε να παραθέσουμε εδώ όρισμένα τουλάχιστον στοιχεία που να είναι άδιαφιλονίκητα: αυτό είναι έφικτό και τó άπαιτεί και ή Ίστορία.

Και πρώτα-πρώτα ας αφήσουμε κατά μέρος τις μαρτυρίες, και ας έξετάσουμε που στηρίζεται ή έπίσημη έκθεση που ή σύνταξη της έχει άνατεθεί από τις κυβερνήσεις των Εύρωπαϊκών Δυνάμεων στους εκπροσώπους της. Η πρωτοβουλία είναι θέβαια ξένη προς τήν Αυτοκρατορία, αλλά τήν έποχή εκείνη τα συμφέροντα των Δυνάμεων είναι άντικρούμενα αν όχι κι άντίθετα: από τή μιá ή Άγγλία, κι από τήν άλλη, ή Γερμανία, ή Ρωσία και εκτός απ' αυτό, για ν' αποφύγουν κάθε κριτική, οι συντάκτες τής έκθεσης αυτής καταγράφουν μονάχα τα γεγονότα εκείνα που συνέβησαν στα μέρη όπου βρίσκονταν δικοί τους πράκτορες, άπορρίπτοντας όλα όσα μπορούσαν να θεωρηθούν φήμες, ψίθυροι, φέματα κ.λ.π. Και όταν δεν έχουν άμεσες πληροφορίες, δε γράφουνε τίποτα. Τέλος, έχοντας τερματίσει τó έργο τους τó Γενάρη του 1896, δε λαμβάνουν ύπόψη τις πληροφορίες — τις πολυάριθμες πληροφορίες — που τους γνωστοποιήθηκαν άργότερα. Η έκθεση λοιπόν αυτή άποτελεί τόν πιό συντηρητικό άπολογισμό των σφαγών, για τήν έλλειψη πληρότητας και τήν έπιφυλακτικότητα της — και, μεταδιβάζοντάς την στον ύπουργό του στο Παρίσι, ό Paul Cambon λέει πως «δεν περιέχει παρά ένα πολλοστημόριο τής αλήθειας».¹⁹ Καταλήγει στον αριθμό των 28.000 νεκρών, αριθμό που είναι δύσκολο να τόν θεωρήσουμε «παραφουσκωμένο», όταν γνωρίζουμε τις παραπάνω συνθήκες.

Σαν παράδειγμα, δίνουμε στις σελ. 76-79 μιá περικοπή του κειμένου αυτού, που τó κατασκεύασαν από κοινού οι έξι πρεσβευτές, και που αναφέρεται ειδικά στο βιλαέτι του Έρζερούμ.¹⁹

Μπορεί κανείς να προχωρήσει ακόμα πιό πέρα, και να κάνει όχι μονάχα έναν τμηματικό ύπολογισμό που θά είχε κάποια δόση ακρίβειας, αλλά μιá γενική εκτίμηση που να βασίζεται και στις έπίσημες διαπιστώσεις, και σ' ένα σύνολο από παρατηρήσεις που έχουν συγκεντρωθεί με βάση έπαφές και μαρτυρίες. Αυτό ακριβώς τó έργο πραγματοποιήθηκε στα

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΕΡΖΕΡΟΥΜ

Τοποθεσίες	Ημερομηνίες	Σκοτωμένοι	Πληγωμένοι	Αφήγηση των γεγονότων και αιτίες του	Συμπερισφωρά του πληθυσμού και των Αρχών
Ερζερούμ	6 Οκτ.	“	“	Από Ἀρμένιοι δολοφονούνται μέσα στην πόλη. Ὁ φόβος τότες καθίς και ἡ εἶδηση τῶν ταραχῶν ποὺ σημειώθηκαν στὴν Τραπεζούνα στὴς 5 καὶ τὴς 8, προέβλεψεν μεγάλη ἀνησυχία στοὺς Ἀρμένιους. — Στὴς 28, οἱ μουσουλμάνοι λεηλατοῦν τὸ χωριὸ Τιφνίε, κοντὰ στὸ Ἐρζερούμ. Τὴς τελευταῖες μέρες τοῦ ἴδιου μηνῆ, καμιά σαράνταρδι Ἀρμενικὰ χωριά τοῦ <i>αἰαζάν</i> τοῦ Τερτζάν καταστρέφονται καὶ πυρπολοῦνται. Οἱ κάτοικοι τοὺς σφαγίζονται κατὰ μεγάλο μέρος. Ἰδιαίτερα, μπορούμε ν' ἀναφέρουμε τὰ παρακάτω χωριά: Πακαρτζί: 200 στίτια λεηλατημένα. Οἱ κάτοικοι ποὺ διαφεύγουν τῆ σφαγῆ, ἐξισλαμίζονται μὲ τὴ βία. Πούλκ: 80 στίτια λεηλατημένα. Ὅσοι γλιτώνουν ἐξισλαμίζονται. Πιρτζ: 120 στίτια λεηλατημένα. Ὅσοι κάτοικοι γλιτώνουν, εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ἐξισλαμισθοῦν. Τὰ μόνα Ἀρμενικὰ χωριά τοῦ <i>αἰαζάν</i> ποὺ διέφυγαν τὴν καταστροφή, εἶναι: τὸ Καρακούλακ, τὸ Μόν, τὸ Χορτζέ. Ἡ σφαγὴ τῶν Ἀρμενίων στὸ Ἐρζερούμ, ἀρχίζει τὸ μεσημέρι, ἡ λεηλασία τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν καταστημάτων συνεχίζεται μέχρι τὸ βράδι. Πολυάριθμα χωριά στὰ περὶχωρα τῆς πόλεως καταστρέφονται.	Ἐν καὶ στὴς ἀρχές τοῦ Ὀκτωβρίου ἐπισφύθησαν οἱ περιπολίες, ἡ ἔξουσία (παρ' ὅλες τὴς προσπάθειες τῶν Προξένων γιὰ τὴ λήψη μέτρων μὲ σκοπὸ ν' ἀφρατίσθουν οἱ μουσουλμάνοι καὶ νὰ καθουχάσει ὁ πληθυσμὸς) ἡ ἔξουσία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τίποτα ἄλλο παρά μὲ τὴ σύλληψη Ἀρμενίων. Ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς ὅμως ἐτοιμάζεται ὀλοφάνερα γιὰ τὴ σφαγῆ. Ἡ ἀνοιχτὴ συμμετοχὴ τῶν ἐξισλαμικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν στὴ σφαγὴ καὶ τὴ λεηλασία, διαπιστώνεται ἀπὸ τοὺς Προξένους. Οἱ ταραχές σταματοῦν μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔλλοσηρὴ καταστροφὴ τῶν καταστημάτων καὶ τῆ σφαγῆ τῶν κατοίκων. οἱ δολοφονίες καὶ ἡ λεηλασία ἐξακολουθήσαν διόκληρη τὴ νύχτα τῆς 30ῆς πρὸς τὴν 31ῆ Ὀκτωβρίου, καθίς καὶ τὴν ἐπιόμενη νύχτα, στὴς ἀπομέρες συνοικίες.
	30 Οκτ.	400 12 Τοῦρκοι	“	Τὰ μόνα Ἀρμενικὰ χωριά τοῦ <i>αἰαζάν</i> ποὺ διέφυγαν τὴν καταστροφή, εἶναι: τὸ Καρακούλακ, τὸ Μόν, τὸ Χορτζέ. Ἡ σφαγὴ τῶν Ἀρμενίων στὸ Ἐρζερούμ, ἀρχίζει τὸ μεσημέρι, ἡ λεηλασία τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν καταστημάτων συνεχίζεται μέχρι τὸ βράδι. Πολυάριθμα χωριά στὰ περὶχωρα τῆς πόλεως καταστρέφονται.	
	3 Νοεμβ.	“	“	Καίνουργιες ταραχές. Θύματα: μερικὸι Ἀρμένιοι. Δημιουργεῖται πανικός, καὶ σκοτώνεται ἓνας Ἀρμένιος καὶ πληγώνονται δέκα. Καίνουργιος πανικός, ἀλλὰ χωρὶς αἵματοχυσία.	
	25 Νοεμ.	“	“	Τὸ μοναστήρι τοῦ Χασάν-Καλέ λεηλατεῖται καὶ πυρπολεῖται, ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ κάτοικοι — ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα — σφαγίζονται. Ἄλλα 14 χωριά τοῦ <i>αἰαζάν</i> λεηλατοῦνται. Τὰ χωριά ποὺ περαιοθήσαν εἶναι: Ντελιματάλ: αὐτὸ ἀντιστάθηκε. Καμαζόρ: πλήρως λῦτρα 20 <i>αἰομάρ</i> αὐτῶν καὶ 10 τοῦρκοικες λίρες. Ντανταβεράν: πλήρως λῦτρα 16 <i>αἰομάρ</i> αὐτῶν. Ἰστανόν: πλήρως λῦτρα 30 λίρες τοῦρκοικες. Ἀπὸ τὰ χωριά ποὺ λεηλατήθηκαν στὸ <i>αἰαζάν</i> τοῦτο, μπορούμε ν' ἀναφέρουμε: τὸ Γιουσβερν, τὸ Ἐκκειμπάν, τὸ Ζιχού, τὸ Κεραμπάζ, τὸ Γαγκιάν, τὸ Κιοτρου-Κιόι, τὸ Τορνάν, τὸ Ἐρτζέβ.	
Πάσσην	27-28 Νοεμβ.	140	“	Στὸ <i>αἰαζάν</i> αὐτὸ, τὰ παρακάτω χωριά λεηλατήθηκαν καὶ πυρπολήθηκαν: Τὸ Σιπέκ, ὀλίγετα καταστραμμένο. Τὸ Ἀρτζαί, ὀλίγετα καταστραμμένο. Τὸ Ντανταβεράν, ὀλίγετα καταστραμμένο.	
Ἄρβα	27-28 Νοεμ.	2 “ “	“ “ “		

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 400 θύματα ποὺ διαπιστώθηκαν ἀπὸ τοὺς Προξένους, πολλοὶ ἄλλοι Ἀρμένιοι ἐξαφανίστηκαν. Πέρα πολλοὶ τραυματίες μεταφέρθηκαν στὸ σταθμὸ πρώτων βοηθειῶν, τὸν ἐγκαταστημένο στοὺς Μοναχούς τοῦ Ἰάγματος τῆς Χριστιανικῆς Πίστης.

1500 καταστήματα καὶ μερικὲς ἐκατοντάδες στίτια λεηλατήθηκαν.
Καίνουργιες ταραχές. Θύματα: μερικὸι Ἀρμένιοι.

Δημιουργεῖται πανικός, καὶ σκοτώνεται ἓνας Ἀρμένιος καὶ πληγώνονται δέκα.
Καίνουργιος πανικός, ἀλλὰ χωρὶς αἵματοχυσία.

Τὸ μοναστήρι τοῦ Χασάν-Καλέ λεηλατεῖται καὶ πυρπολεῖται, ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ κάτοικοι — ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα — σφαγίζονται.
Ἄλλα 14 χωριά τοῦ *αἰαζάν* λεηλατοῦνται.

Τὰ χωριά ποὺ περαιοθήσαν εἶναι:
Ντελιματάλ: αὐτὸ ἀντιστάθηκε. Καμαζόρ: πλήρως λῦτρα 20 *αἰομάρ* αὐτῶν καὶ 10 τοῦρκοικες λίρες. Ντανταβεράν: πλήρως λῦτρα 16 *αἰομάρ* αὐτῶν. Ἰστανόν: πλήρως λῦτρα 30 λίρες τοῦρκοικες. Ἀπὸ τὰ χωριά ποὺ λεηλατήθηκαν στὸ *αἰαζάν* τοῦτο, μπορούμε ν' ἀναφέρουμε: τὸ Γιουσβερν, τὸ Ἐκκειμπάν, τὸ Ζιχού, τὸ Κεραμπάζ, τὸ Γαγκιάν, τὸ Κιοτρου-Κιόι, τὸ Τορνάν, τὸ Ἐρτζέβ.

Στὸ *αἰαζάν* αὐτὸ, τὰ παρακάτω χωριά λεηλατήθηκαν καὶ πυρπολήθηκαν:
Τὸ Σιπέκ, ὀλίγετα καταστραμμένο.
Τὸ Ἀρτζαί, ὀλίγετα καταστραμμένο.
Τὸ Ντανταβεράν, ὀλίγετα καταστραμμένο.

Μονάχα ὕστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτά, οἱ Ἀρχές ἀγογγήθηκαν μὲ τὴν περιβόλη τῶν πληγωμένων καὶ τῶν θύματων, καθίς καὶ μὲ τὴν ἀναζήτηση τῶν κλοπιμαίων. Ἀργότερα, 200 Τοῦρκοι καὶ Λαζοὶ ποὺ εἶχαν λεηλατήσει, συνελήφθησαν, καὶ οἱ Ἀρχές διαβεβαίωνουν ὅτι ἐκτελέστησαν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἑκατὸ.

Ἄλλὰ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κούρδων, Χουσεῖν Πασὰς Χαϊντερβανλί, ποὺ ἔχει κληθεῖ νὰ λογοδοτήσει γιὰ τὴ συμπεριφορὰ του, δὲ διακρίνεται στὸ Στρατοδικεῖο, μ' ὅλο ποὺ κατηγορεῖται γιὰ τὰ πὸ βοριά παραπτώματα.

Ὅσο γιὰ τοὺς «ρεντίφ», ποὺ καλοῦνται ἀργότερα, διατυπώνεται ἀπὸ τὰ χειρότερα ἀσθήματα καὶ δηλώσων πὸς ἐν πρῆπει ν' ἀποχωρήσουν, ὑπακούοντας στὴς διαταγὰς τοῦ Σουλτάνου, δὲ δὲ τὸ κάνουν πρὶν «ἐξεκαθάρσασαν» τὸν τόπο ἀπ' ἄλους τοὺς Χριστιανούς.

		2	«	Τὸ Ούμουνούμ, δότεια καταστραμμένο. Ἡ ἐκλογισία πυρπολήθηκε ὁ παπᾶς κι ἕνας ἄλλος Ἀρμένιος θανατώθηκαν.
		«	«	Τὸ Κεγκακόρ, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Γκερίσακ, δότεια καταστραμμένο.
		4	πολλοί	Τὸ Γκερτζεντζόζ, δότεια καταστραμμένο. Ἡ ἐκλογισία λεηλατήθηκε ὁ παπᾶς και τρεῖς Ἀρμένιοι θανατώθηκαν.
		5	«	Τὸ Ὕσιν, δότεια καταστραμμένο. Ἡ ἐκλογισία λεηλατήθηκε. Ὁ παπᾶς και τρεῖς Ἀρμένιοι θανατώθηκαν.
		«	«	Τὸ Μπάτισεν, δότεια καταστραμμένο.
		«	πολλοί	Τὸ Πελοῦρ, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Ἰνλετζέ, τὰ σπίτια τῶν πλουσίων Ἀρμένων λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν.
		«	«	Τὸ Ἀμπελχεντί, δότεια καταστραμμένο.
		3	«	Τὸ Σαλατζόρ, δότεια καταστραμμένο.
		2	«	Τὸ Τερκούνι, δότεια καταστραμμένο.
		1	«	Τὸ Κόμκ, δότεια καταστραμμένο, ἡ ἐκλογισία λεηλατήθηκε και ὁ παπᾶς σκοτώθηκε.
		«	«	Τὸ Σεγκαρλίκ, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Γκιός, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Ραμπάτ, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Οὐκνατζόρ, δότεια καταστραμμένο.
		1	1	Τὸ Κατσα-Βάγκ, δότεια καταστραμμένο. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης πληγώθηκε και 1 Ἀρμένιος σκοτώθηκε.
		πολλοί	«	Τὸ Σεγκουτλί, δότεια καταστραμμένο.
		«	«	Τὸ Σοὸν Τσερμάκ γλίτωσε τὴ λεηλασία, πληρώνοντας 120 λίρες τουρκικέες.
Ἐορτή- τιάν	21 Ὀκτ.	πολλές ἐκατον- τάδες	400	Οἱ ταραχές και οἱ σφαγές τῶν Ἀρμενίων προελήθησαν — ἕως λένε οἱ Ἀρχές — ἐξαιτίας τῆς δολοφονίας ἐνός «Μολιχ» ἀπὸ τοῦς Ἀρμενίου.

Μπαζ- μπούρ	27 Ὀκτ.	650 700	«	«	«	Οἱ ἐπίσημες πηγές ἀναφέρουν 75 Ἀρμενίους σφαγιασθέντες. — Οἱ Πρόξενοι ὑπολογίζουν ὅτι τὰ θύματα ἀνέρχονται σὲ πολλές ἐκατοντάδες, κι ἀνάμεσα τοὺς ἐπὶ μουσουλμάνοι.
		«	«	Μιά ομάδα ἀπὸ ἐφιπτικούς και ὀπλισμένους μουσουλμάνους μὲ ἀρμύρα τὸ λιποτάκτη Γαλα-δάρογλου, ἐρχόμενη ἀπὸ τὸ Σουρμενέ («καζάν» τοῦ σανατζάκ τῆς Τραπεζούντας) ἐρευνᾶται τὰ χωριά ποὺ βρισκονται στὰ περίχωρα τοῦ Μπαζμπούρ. Περισσότεροι ἀπὸ 650 Ἀρμένιοι θανατώνονται μέσα στὴν πόλη και ἄλλοι οἱ ἄλλοι στα χωριά σφαγιαζόνται. Περισσότερα ἀπὸ 165 χωριά καταστρέφονται. Καὶ ἰδιαίτερα τὸ Ναρζαχάν και τὸ Λουσουκλί ἔχουν τὴ χειρότερη μοῖρα.		
		«	«	«	«	Ὁ Κύριος Bergeron, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὸ Ἐρζερούμ, γυρίζοντας στὴ Γαλλία μὲ ἄδεια, διαπιστώνει, διασχίζοντας τὴν Τουρκία, ὅτι ἡ περισσότερὴ ἀνάμεσα στὸ Μπαζμπούρ και τὸ Ιουμούς-Χανέ (βλ. ἀετι τῆς Τραπεζούντας) εἶναι ὀλόκληρα ἐρειπωμένη. Περνώντας ἀπὸ τὸ Ναρζαχάν, εἶδε νὰ γίνονιν σὲ μιὰ τάφο, καμιά ἐκατοστὴ πτώματα Ἀρμενίων.
Κιργί	14 Ὀκτ.	«	«	«	«	Οἱ ὄρκοι ἦταν γεμάτοι ἀπὸ γυναικες και παιδιά, ποὺ περιπλανιόνταν χωρὶς τροφὴ, χωρὶς ρούχα, χωρὶς καταφύγιο. Πολλὰ χωριά ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐξισλαμισθοῦν γιὰ ν' ἀποφυγοῦν τὴν καταστροφή.
Μπατζέρ	16 Ὀκτ. 23 Ὀκτ.	«	«	«	«	Ἐννέα χωριά λεηλατοῦνται στὸ «καζάν» τοῦτο.
		500 πᾶ- νο-κάτω.	«	«	«	Ἡ πόλη πολιορκεῖται ἀπὸ τοὺς Κούρδους. Οἱ Ἀρμένιοι σφαγιαζόνται μέσα στὴν πόλη.

Οἱ Ἀρχές ἀφήνουν ἀπόλυτη ἐλευθερία στοὺς παραξίτες, και παράστια εἶναι ἡ εὐθὺνη τοὺς. Διαπιστώνεται ὅτι πολυάριθμοι μουσουλμάνοι ἔχουν στὴν κατοχὴ τοὺς ὅπλα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρατό. Στρατιώτες παίρνουν μέρος στὶς σφαγές και τὴς λεηλασίες.

1896 από ένα Γερμανό ιεραπόστολο, που θα μάς δοθεί ή ευκαιρία να ξαναμιλήσουμε γι' αυτόν παρακάτω—τον Johannes Lepsius, γνώστη της Τουρκίας, αφού την είχε κιόλας διασχίσει από καιρό, προσπαθώντας να την εκχριστιανίσει· στις προσπάθειές του αυτές θα προστεθεί τώρα—υστερα από τη φρίκη των σφαγών που διερευνήθηκαν από τον ίδιο—η ακόραστη δράση του για τους χριστιανούς, θύματα των σφαγών. Ο μισογόριος καταλήγει λοιπόν στους παρακάτω αριθμούς: 88.243 Ἀρμένιοι σκοτωμένοι, 1.293 μουσουλμάνοι σκοτωμένοι, 2.493 λεηλατημένα και καταστραμμένα χωριά, 568 εκκλησίες και 77 μοναστήρια λεηλατημένα και καταστραμμένα, 646 χωριά εξισλαμισμένα, 191 ιερωμένοι σκοτωμένοι, 55 άλλοι εξισλαμισμένοι, 328 εκκλησίες μεταλλαγμένες σε τζαμιά, 546.000 άτομα που υποφέρουν από στερήσεις και λιμό. Και προσθέτει: «Οι αριθμοί τούτοι είναι το αποτέλεσμα προσωπικής μας έρευνας· δεν αποποιούνται στην πραγματικότητα—πραγματικότητα πολύ πιο τρομαχτική ακόμα. Ἄν προσθέσουμε σε όλα αυτά τα θύματα, τις χιλιάδες δύσμοιρους που σφαγιαστήκαν στα χωριά, και που δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογό μας, εκείνους που υπέκυψαν στα τραύματά τους, στην πείνα ή στις επιδημίες, αυτούς που εξαφανίστηκαν προσπαθώντας να διαφύγουν κι εκείνους που θάφτηκαν κάτω από τα χιόνια περνώντας από τα βουνά, αποποιούμε την πεποίθηση πως ο αριθμός των Ἀρμενίων που σφαγιαστήκαν είναι πολύ μεγαλύτερος από 100.000». ¹⁵

Τέλος, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Ἀρμενικών Ἀρχών, και ιδιαίτερα του Ἀρμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που παραμένει πάντα ή έδρα όπου πάλλει ή Ἀρμενική καρδιά, θα έπρεπε να καταλήξουμε στον αριθμό των 300.000 νεκρών· αυτός είναι άλλωστε και ο αριθμός που αναφέρεται συνήθως στα φυλλάδια που μιλούν για τους Ἀρμενίους, ή στους λόγους που εκφωνούνται γι' αυτούς.

Είτε όμως πρόκειται για 100.000 θύματα, είτε για 300.000, κανένας δεν είναι δυνατόν ν' αμφισβητήσει πως οι σφαγές είναι μια πραγματικότητα. Η έκθεση των πρεσβευτών, καθώς κι εκείνη του Lepsius δεν περιορίζεται σε αριθμούς—στηρίζεται σε αφηγήσεις, μαρτυρίες, γεγονότα που τα δέχονται σαν ευσυνείδητοι έρευνητές. Έχουμε εδώ ένα πολύ διδακτικό παράδειγμα: πρόκειται για το μόνο Ευρωπαίο που θανατώθηκε σε όλην αυτήν την περίοδο—έναν Ιερωμένο, Ιταλικής καταγωγής, εγκαταστημένο στο Μαράχ, το μοναχό Salvatore.

Η ιστορία του φόνου αυτού είναι απλή: Στις 16 του Νοέμβρη 1895, δυο τουρκικά τάγματα μ' επικεφαλής το Συνταγματάρχη Μαζάρ Μπέη, καταλαμβάνουν το χριστιανικό χωριό, Μουτζούκ-Ντερεσσί, καθώς και το μοναστήρι που βρίσκεται στα περίχωρα. Στη διάρκεια της επίθεσης και

της λεηλασίας, ο μοναχός Salvatore μέλος του Τάγματος των Φραγκισκανών των Ἀγίων Τόπων και ηγούμενος του μοναστηριού, πληγώνεται στο πόδι· στις 22 του Νοέμβρη, ο στρατός εγκαταλείπει το χωριό, μεταφέροντας τους «αίχμαλώτους» του, και κατευθύνεται προς το Μαράχ, παίρνοντας ένα δρόμο που του επιτρέπει ν' αποφύγει κάποια διάβαση όπου θα ήταν δυνατό να παγιδευτεί από τους άντάρτες. Οι στρατιώτες σταματούν για λίγο, δολοφονούν το μοναχό και καίνε το πτώμα του. Η είδηση φτάνει, επιβεβαιωμένη, στην Κωνσταντινούπολη μονάχα το Γενάρη του 1896· ή γαλλική πρεσβεία, πατροπαράδοτη προστάτιδα των χριστιανών, αρχίζει τότε μίαν έρευνα επί τόπου και ειδοποιεί την Ὑψηλή Πύλη. Στις 20 του Μάρτη, μαθεύονται με ακρίβεια οι λεπτομέρειες του φόνου (όλοι νόμιζαν ως τότε πως ο μοναχός Salvatore είχε σκοτωθεί την ώρα της λεηλασίας του μοναστηριού), και ο Paul Cambon απαιτεί την τιμωρία των ενόχων. Στις αρχές του Ἀπρίλη σχηματίζεται μια τουρκική επιτροπή, και ο στρατιωτικός ακόλουθος της πρεσβείας παίρνει μέρος σ' αυτήν. Πηγαίνουν επί τόπου στις 22 του Ἀπρίλη, και τότε αρχίζουν οι κωλυσιεργίες: τὰ τουρκικά μέλη της επιτροπής κάνουν τὰ πάντα για να εμποδίσουν την ανάκληση του μέρους όπου το έγκλημα έχει διαπραχθεί, ν' αποκρύψουν κάθε ίχνος του και να διαστρεβλώσουν τις μαρτυρίες· παρ' όλη τή θεβαιότητα που ο Γάλλος αξιωματικός έχει αποκτήσει, οι Τούρκοι κατορθώνουν να κρατήσουν την έκθεση της επιτροπής μυστική· στο τέλος του Μάη, παρεμβαίνει ο Γάλλος πρεσβευτής για ν' απαιτήσει τή σύλληψη και τή δίκη του ενόχου. Τον Ὀκτώβρη τίποτα δεν έχει ακόμα γίνει· ή έκθεση της πρώτης επιτροπής κρίνεται χαριστική, και με βάση τή γαλλική έκθεση, συνέρχεται μια δεύτερη επιτροπή που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι ένοχοι είναι αδύνατο ν' ανακαλυφθούν». Το Νοέμβρη, ο Μαζάρ Μπέης δεν έχει ακόμα συλληφθεί, και μονάχα στις 19 του μηνός συστήνεται στο Μαράχ το Στρατοδικείο που πρόκειται να τον δικάσει· στις 12 του Δεκέμβρη, ή δίκη επιτέλους αρχίζει, οι Τούρκοι όμως δε δέχονται να είναι παρόντες οι εκπρόσωποι της Γαλλίας και της Ἰταλίας. Νέες διαμαρτυρίες: στις 20 του Δεκέμβρη, παρέχεται στους δραγουμάνους ή άδεια να παραστούν στη δίκη, αλλά μονάχα σαν «άπλοι άκροατές» ή Ὑψηλή Πύλη όμως προσπαθεί ταυτόχρονα να περιλάβει τήν περίπτωση του Μαζάρ Μπέη στο σχέδιο άμνηστίας που ετοιμάζεται εκείνες τις μέρες. Και ή δίκη συνεχίζεται, ενώ ο Μαζάρ Μπέης κυκλοφορεί ακόμα ελεύθερα στην πόλη. Στις αρχές του Γενάρη δηλώνοντας ότι είναι βέβαιος για τήν άθωσή του, «προβαίνει στην αγορά επίπλων». ¹⁹ Οι δραγουμάνοι φεύγουν λοιπόν από το Μαράχ στις 5 του Γενάρη του 1897. Τήν επόμενη εβδομάδα, υστερα από διάδημα της γαλλικής κυβέρνησης, φυλακίζεται ο ένοχος, αλλά στο Χαλέπι, όπου ή τουρκική κυβέρνηση μεταφέρει τή δίκη σ' ένα άλλο Στρατοδικείο· και

λίγο αργότερα, γνωστοποιείται στο Γάλλο πρεσβευτή, σε απάντηση υπομνήματός του (Απρίλιος 1896), ότι δεν έχει γίνει ούτε φόβος ούτε λεηλασία. Στις 25 του Γενάρη, στην πρώτη κιόλας συνεδρίαση της νέας δίκες, ο προξενικός απεσταλμένος αποσύρεται: τέσσερα μέλη του Στρατοδικείου ήταν και μέλη του Στρατοδικείου του Μαράχ. Η συνέχεια της ιστορίας δεν δημοσιεύτηκε ποτέ... 'Αλλά απ' αυτά που προηγούνται μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στο διάστημα δέκα τεσσάρων μηνών στάθηκε αδύνατο να δικαστεί ένας Τουρκός αξιωματικός, ένοχος φόνου.

Αυτό που αναφαίνεται ολοκάθαρα σε όλη τη διάρκεια των σφαγών, είναι η έξαπόλυση της φυλετικής μανίας ενός πληθυσμού, και ταυτόχρονα η συστηματική και σχεδόν επίσημη οργάνωση των βιαιότητων στο επίπεδο της ίδιας της κυβέρνησης: συμμετοχή σ' αυτές της χωροφυλακής και του στρατού, σε σημείο ώστε ν' αρχίζουν και να τελειώνουν οι σφαγές με τους ήχους της σάλπιγγας· παρασημοφορία και προαγωγή για τους αξιωματικούς και τους δημόσιους υπαλλήλους που έδειξαν τη μεγαλύτερη σκληρότητα, κανένας τους δεν τιμωρείται· παραχώρηση απόλυτης ελευθερίας στους Κούρδους να λεηλατούν και να σκοτώνουν: η έλλειψη βίας στα ελάχιστα μέρη όπου η εξουσία έδειξε πυγμή, αποτελεί αδιαφιλονίκητη απόδειξη κατ' αντίστροφο λόγο· επίσημη διπροσωπία απέναντι στους χριστιανικούς πληθυσμούς, που η κυβέρνηση τους διαβεβαιώνει για την προστασία της και τους προτρέπει να ξανανοήσουν τα καταστήματά τους· σύμπτωση χρονολογιών, και για την ακρίβεια, σύμπτωση της ώρας έναρξης και παύσης όλων των σφαγών: δίνεται κάποια προθεσμία, και ύστερα από τη λήξη της πρέπει όλα να σταματούν· συμμετοχή των αξιωματούχων στα λάφυρα, απαγόρευση κάθε βοήθειας, ακόμα και ξένης, στα θύματα της καταστροφής και του λιμού, λογοκρισία των ειδήσεων που έρχονται από τις επαρχίες, εξαναγκασμός των Αρμενίων να δηλώνουν ότι οι Τούρκοι είναι άθωοι, μόνιμη διαστρέβλωση των γεγονότων. Τέλος, συλλαμβάνονται πάντα τα θύματα, και οι έρευνητικές επιτροπές επιφορτίζονται να συντάξουν καταλόγους των εγκλημάτων που διέπραξαν οι «Αρμένιοι ληστές». 'Αλλά πώς είναι δυνατό να μην παρατηρήσει κανείς ότι η μανία στρέφεται μονάχα ενάντια στους Αρμενίους: ελάχιστοι άλλοι χριστιανοί, εκεί όπου η εκτράχυνση του φανατισμού έχει ξεπεράσει τα όρια, μερικοί μουσουλμάνοι που, κατά τη γνώμη της γαλλικής Πρεσβείας, υπήρξαν θύματα της διένεξης γύρω από τα λάφυρα, ένας και μόνος Εύρωπαίος. Πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τις επίσημες οδηγίες της εποχής, απαγορεύεται η παρενόχληση των ξένων: για τα υπόλοιπα, σά να λέμε, υπάρχει απόλυτη ελευθερία...

Η αντικειμενική διερεύνηση των αριθμών δεν πρέπει να μās κάνει

να ξεχνούμε την τρομαχτική πραγματικότητα, που σημαίνει για τόσους άθώους και το θάνατο και την καταστροφή, και τα βασανιστήρια και τους απάνθρωπους εξευτελισμούς. Όσοι έζησαν τη φρίκη τούτη δε χρειάζονται αποδείξεις...

Και για ν' αντιληφθούμε πού καλά τί σημαίνουν όλα αυτά, ως ξαναγυρίσουμε στη Σεβάστεια όπου μένουν ο Γάλλος υποπρόξενος και η γυναίκα του, ζευγάρι χαριτωμένο και θαρραλέο. Ο κύριος Carlier δέ διατάζει να πάρει το όπλο του για να υπερασπίσει το προξενείο του στη διάρκεια των σφαγών. Και απαντά ο ίδιος στο Γάλλο πρεσβευτή που του ζητά πληροφορίες: «Πήρα το τηλεγράφημά σας. Διαβεβαιώνω την Αυτόν Έξοχότητά σας πως θα κάνω ό,τι μου είναι δυνατό για να παραμείνει σεβαστή η σημαία που είμαι επιφορτισμένος με τη φύλαξή της. Πεντακόσιοι πάνω - κάτω Αρμένιοι θανατώθηκαν προχτές». ¹⁹ Όσο για την κυρία Carlier, άφοσιωμένη στον άντρα της και στο μωρό της, κρατά ένα Ημερολόγιο που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γιατί είναι αθόρμητα και ζωντανά γραμμένο, χωρίς περιττές φιοριτούρες. Θεωρεί τους Αρμενίους «ελάχιστα συμπαθητικούς» και θρώμικους, και «άνδρους» τους θρησκευτικούς τους ήγέτες· άφηγείται όμως τα όσα έζησε στη διάρκεια των σφαγών και ύστερα απ' αυτές:

«17 Αυγούστου 1895.

Σήμερα, ο μάγειρας μās έφερε άνησυχητικές φήμες. Φαίνεται πως από τη μεριά του Βάν, όπου δεν έχουμε Πρόξeno, έσφαξαν πολλούς χριστιανούς. Είναι άραγε αλήθεια; Υπερβάλλον πάντα στην Ανατολή· διαισθάνεται όμως κανείς πως κάτι τρέχει...

10 του Νοέμβρη.

Μαθαίνω τυχαία πως οι σφαγές άρχισαν στο Έρζερούμ.

11 του Νοέμβρη.

Είμαι έξαιρετικά άνησυχη. Δεν μπορεί κανείς να φανταστεί πόσο έκνευριστική είναι αυτή η άναμονή!...

12 του Νοέμβρη.

Στις έντεκα το πρωί, οι δυο επίσκοποι, ο γρηγοριανός και ο καθολικός, συγκέντρωσαν στην εκκλησία, κοντά μας, τους κυριότερους έμπορους για να τους προτρέψουν ν' ανοίξουν τα καταστήματά τους—πράγμα που δεν τόλμησαν να κάνουν σήμερα το πρωί, γιατί φοβούνται πως πλησιάζει η μοιραία στιγμή.

Στις 12 ακριβώς, ο Μωρίς κι εγώ κρυπτογραφούσαμε ένα τηλεγράφημα· ο Ζάν έπαιζε στο γραφείο, στο ισόγειο που δίγει στην αυλή, κι έ-

κείνην τή στιγμή ἀκούστηκε τὸ διαστικὸ θῆμα τοῦ Παναγιώτη, ποὺ ἀνοίγοντας τὴν πόρτα ἄρπαξε τὸ τουφεκί του: «Αὐτὴ τὴ φορά εἶν' ἀλήθεια...».

Στὴν ἀγορὰ τοὺς σκότωσαν ὅλους. Οὔτε ἓνας Ἀρμένιος δὲν ἐπέζησε. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν κρυφτεῖ σὲ μίαν ἀποθήκη, ἀλλὰ οἱ στρατιῶτες ἔσκαφαν μίαν ὑπόνομο ἀπὸ κάτω. Καὶ τώρα τοὺς σκοτώνουν μὲ τίς λόγχες: γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἀκούεται κανένας θόρυβος. Οἱ στρατιῶτες ξαναπερνοῦν τὸ δρόμο, φορτωμένοι λάφυρα, μὲ τὰ χέρια ματοβαμμένα...

Καὶ ὅλη τὴν ὥρα τουφεκιές ὄλο καὶ πιὸ ἀπομακρυσμένες... Περνοῦν μουσουλμάνοι φορτωμένοι λάφυρα: θαυμάσια μεταξωτὰ καὶ χρυσοκέντητα ὑφάσματα. Ὁ Μωρίς διατάζει νὰ συλλάβουν ὅποιο ληστή τολμήσει νὰ περάσει μπροστὰ ἀπὸ τὸ Προξενεῖο.— «Ὅ, τι εἶναι νὰ γίνεῖ, ἄς γίνεῖ, μὰ πρέπει τουλάχιστον νὰ μᾶς σέβονται.

Τὸ θράδι, ὁ Παναγιώτης μαθαίνει πὼς ὅλες οἱ μοναχὲς καὶ ὅλοι οἱ μοναχοὶ εἶναι «σῶοι καὶ ἀβλαβεῖς». Ὁ ὄχλος ἐξακολουθεῖ νὰ λεηλατεῖ, καὶ προσάπτων τὰ ἀδειανὰ σπίτια. Ὁ ὄχλος αὐτὸς ἔχει διαπράξει ὀμότητες: ὅπως δὲν ἔχουν ὄπλα, σκοτώνουν τὰ θύματά τους μὲ ρόπαλα, μὲ λιστούς, συντρίβουν τὰ κεφάλια τους στὶς πέτρες, ἢ πᾶνε στὸν ποταμὸ καὶ τοὺς πνίγουν μπροστὰ στὰ μάτια τῶν γυναικῶν τους ποὺ μένουν βουδὲς ἀπὸ τὴν τρομάρα τους. Περάσανε Ἀρμένιοι ποὺ οὔτε κἄν προσπαθοῦσαν ν' ἀμυνθοῦν. Τοὺς ξεντύνανε καὶ τοὺς ἀκρωτηριάζανε φριχτὰ πρὶν τοὺς σκοτώσουν...

Λένε πὼς στὶς ἔξι τὸ θράδι, οἱ μουεζίνηδες ἀνέβηκαν στοὺς ψηλοὺς μιναρέδες γιὰ νὰ συγχαροῦν τὸ λαὸ ποὺ ἔσφαξε τόσο καλά...

13 τοῦ Νοέμβρη.

Ὁ ἄντρας μου γυρίζει σπίτι. Φαίνεται πὼς ἐξακολουθοῦν νὰ σκοτώνουν, ἀλλὰ μονάχα στὰ ἀπόμερα κτήματα. Ὅσο γιὰ τίς Ἱεραποστολές, δὲν παραδιάστηκαν, μὰ οἱ πόρτες τους εἶναι διάτρητες ἀπὸ σφαῖρες κι ἀπὸ τσεκουριές. Οἱ μοναχὲς περιμάζεψαν πολλὰ παιδιὰ, καὶ οἱ μοναχοὶ πολλοὺς ἄντρες...

Σ' αὐτὸ τὸ ἀναμεταξύ, ὅπως σφάξαν ὅλους τοὺς ψωμάδες, δὲν ἔχουμε πιὰ ψωμί. Πρέπει νὰ τὸ ἐτοιμάζουμε μόνοι μας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ μάγειρας, ἐγώ, ἡ Λουκία, σηκώνουμε τὰ μανίκια μας κι ἀρχίζουμε νὰ ζυμῶνουμε. Εἶναι τρομερὰ κουραστικὸ.

14 τοῦ Νοέμβρη.

Στὶς ἐγγεὰ τὸ πρῶτ ξαναρχίζει τὸ τουφεκίδι. Κατὰ καλὴ μας τύχη, βρίσκονται ἀκόμα μακριὰ ξαφνικά, ἐνῶ ἡ πόρτα μας εἶν' ἀνοιχτή, καὶ οἱ φύλακές μας βρίσκονται στὴν αὐλὴ κι ἔχουν ἀφήσει τὰ τουφεκία τους μπροστὰ στὸ σπίτι, ἓνα πλῆθος μουσουλμάνοι δρμιοῦν μὲ σὺρλιαχτὰ. Κρατοῦσα τὸ μωρό, καὶ μόλις πρόφτασα νὰ τὸ ρίξω στὸ κρεβάτι, ν' ἀρπάξω

μὴ καραμπίνα καὶ νὰ τραβήξω στὴν τύχη, φωνάζοντας «δοθήθεια». Τὴν ἴδια ὥρα, οἱ στρατιῶτες μας θγαίνουν ξέω, ξαναπαίρνουν τὰ ὄπλα τους ποὺ τὸ πλῆθος ἦταν ἔτοιμο νὰ τὰ κλέφει, ἐνῶ ὁ Μωρίς καὶ ὁ καθάσης ἀρχίζουν ἓνα ἀδιάκοπο τουφεκίδι. Τούτῃ τὴν φορά, πολλοὶ πληγώνονται, καὶ οἱ σύντροφοὶ τους τοὺς μαζεύουν αἰμόφυρτους καὶ φεύγουν. Ἀπομακρύνονται πανικόβλητοι, φωνάζοντας: «Μὴν πλησιάζετε τὸ Προξενεῖο, πέφτουν βροχὴ τὰ βόλια».

Τὸ πρωινὸ περνᾷ μέσα στὴν ἀγωνία. Παντοῦ φόνοι καὶ λεηλασίες. Δὲν εἶναι στρατιῶτες, ἀλλὰ βουνήσιοι τῆς περιοχῆς. Λένε πὼς οἱ ὄχθες τοῦ ποταμοῦ εἶναι γεμάτες πτώματα.

Σὲ μερικά μέρη, οἱ φονιάδες παίζουν μπάλλα μὲ τὰ κεφάλια, ποὺ τὰ ρίχνουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον.

15 τοῦ Νοέμβρη.

Ὁλόκληρη ἡ πόλη μυρίζει πτώμα σὲ ἀποσύνθεση· εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κλείνουμε τὰ παράθυρα.

Οἱ μοναχὲς μὲ εἰδοποιοῦν πὼς θέλουν νὰ μὲ δοῦνε. Φεύγω μὲ τοὺς δυὸ καθάσηδες. Κανένα πτώμα στὸ δρόμο, μὰ παντοῦ αἵματα ποὺ κολλοῦν στὰ πόδια, μυαλὰ χυμένα, μαλλιά. Παντοῦ σπίτια λεηλατημένα καὶ καταστραμμένα.

Ὁ Παναγιώτης μοῦ δείχνει τὸ μέρος ὅπου, στὶς 12 τοῦ μηνός, τὴν ὥρα ποὺ περνοῦσε ἀπὸ κεῖ, ἄκουσε μιὰ φωνή, μιὰ φωνὴ Τούρκου, ποὺ τοῦ φώναξε: «Κάνε δεξιά». Ὑπάκουσε, καὶ μιὰ σφαῖρα πέρασε σὺρριζα δίπλα στ' αὐτὴν, μιὰ ἄλλη τοῦ ξέσκισε τὸ χιτῶνιο. Μάταια προσπάθησε ν' ἀνακαλύψει ποιὸς τραβοῦσε. Στὸ δρόμο εἶδε νὰ σκοτώνουν ἐφτά-ὄχτώ Ἀρμένιους, σὺν τὰ πρόβατα, χωρὶς κανένας τους νὰ προσπαθεῖ ν' ἀντισταθεῖ, βουβοί. Καὶ ὁμοῦ εἶναι γεροδεμένα παλικάρια.

Κυριακὴ, 17 τοῦ Νοέμβρη.

Σπαραχτικὸ εἶναι νὰ βλέπεις τὸ αἷμα νὰ χύνεται! Χτές, σκότωσαν ἀθόρυβα 44 Ἀρμένιους.

19 τοῦ Νοέμβρη.

Τὸ κρὺ ἐρχεται. Οἱ φόνοι λιγοστεύουν. Χτές σκότωσαν μονάχα 16 Ἀρμένιους. Ἐνας «ρεντίφ» τῆς φρουρᾶς διηγήθηκε στὸν ὑπηρέτη μας, Σαῖς, ὅτι στὸ Γκουροῦν ὅπου εἰσέβαλαν δῆθεν Κοῦρδοι, ἦταν στὴν πραγματικότητά Τούρκοι στρατιῶτες — «τὸ ξέρω καλά, εἶπε, ἦμουν ἓνας ἀπ' αὐτούς».

Οἱ μουσουλμάνοι φοβοῦνται τρομερὰ τὰ ἀντίποινα. Πότε-πότε διαδίδεται πὼς τὰ ρωσικὰ συντάγματα τοῦ Καυκάσου ἔχουν περάσει τὰ σύνορα.— «Κυρία, μοῦ λέει ὁ ὑπολοχαγός, ποὺ δὲν εἶναι κακὸς ἄνθρωπος,

στήν περίπτωση αυτή δε θα μπορούσαμε να σάς προστατεύσουμε. Κανένας χριστιανός, ούτε σείς ούτε το νόστιμο μωράκι σας, δε θα γλιτώσει».

23 του Νοέμβρη.

Ένας Έλληνας φωμάς άρχισε να φτιάχνει ψωμί. Αυτό μας ανακούφισε, γιατί το ζύμωμα είχε καταστήσει πάρα πολύ κοπιαστικό, και το ψωμί μας δεν άξιζε τίποτα. Ποτέ το ψωμί δε μου φάνηκε τόσο καλό σαν κι αυτό που ξανατρώω τώρα. Στ' αλήθεια, πίστευα πως δε θα ξανάτρωγα πια τέτοιο ψωμί... Έτσι κι αλλιώς, θα περάσει πολύς καιρός ώσπου να ξαναφάμε κρέας, τόσο το σιχαθήκαμε.

24 του Νοέμβρη.

Σφάζουν ακόμα στα χωριά.

Στο Σιβάς, χίλιοι πεντακόσιοι σκοτωμένοι, 300 καταστήματα και 400 παράγκες καταστραμμένα. Η εξαθλίωση όλων αυτών που επέζησαν είναι σπαραξικάρδια. Βλέπει κανείς σκυλιά στους δρόμους με ανθρώπινα λείψανα στο στόμα: έχουν ξεθάψει πτώματα μέσα στα χωράφια. Σχεδόν όλα τα θύματα είναι άντρες, μά έχουν απαγάγει και πουλήσει πολλές κοπέλες.

26 του Νοέμβρη.

Όλα θα ξαναρχίσουν. Ορισμένοι άνθρωποι κρεμάνε ταμπέλες στα σπίτια τους: «Το σπίτι τοῦτο ἀνήκει σέ μουσουλμάνο». Τα δυσόωγα λευκά σαρίκια, που φορούν οι Τούρκοι όταν έχουν σκοτώσει έναν «γκιαούρη», εμφανίζονται και πάλι παντού. Πολύ ένδεικτικό!

«Καλά θα κάνει να βιαστεί ο έγγλέζικος στρατός», λέει ο Μωρίς. «Για την ώρα, πάω να πω δυο λόγια στο Βαλή, που θα του κάνουν την ίδια εντύπωση όπως κι οι κόκκινες στολές». Και πραγματικά δεν έπαλήθευσαν οι φόβοι μας. Κάθε νύχτα, περνούν στρατιωτικές περιπολίες.

Ο Μωρίς έδιωξε τη φρουρά του. Δεν κράτησε παρά μονάχα έναν στρατιώτη, ένα καλό παιδί που το μωρό μας τον συμπαθεί, που προνίζει ξύλα, και που επιφορτίζεται από τη Λουκία να ετοιμάζει...την 'παπάρα' του μωρού, όταν εκείνη είναι απασχολημένη.

29 του Νοέμβρη.

Στην πλατεία, μπροστά στο «κονάκι», δυο δέηματα μακριά από το Μέγαρχο, μέρα μεσημέρι, δολοφόνησαν τρεις Άρμένιους. Δεν έγινε καμιά σύλληψη.

30 του Νοέμβρη.

Φτάνουν επιτέλους οι γαλλικές έφημερίδες, όπου περιγράφονται οι

σφαγές. Νά τί λένε για το Σιβάς: «Οί Άρμένιοι έπαναστάτες έπετέθηκαν ύπουλα στους 'χαμιντιές'. Κατατροπήθηκαν». Κι αυτό είν' όλο!

3 του Δεκέμβρη.

Επίσημοι τελάληδες έρχονται στα σταυροδρόμια και φωνάζουν: «Άπό τώρα και μπρός, όποιος σκοτώνει ή λεηλατεί, θα κρεμιέται».

1897 : Πόλεμος με την 'Ελλάδα. Μ' όλο που τὰ στρατεύματά της είναι νικηφόρα, η Τουρκία υποχρεώνεται νὰ υπογράψει μιὰ συνθήκη που καθιερώνει τὴν αὐτονομία τῆς Κρήτης — ἀντικείμενο τῆς σύρραξης. Δευτερεύουσα συνέπεια τῆς παρέμβασης τῶν Δυνάμεων : ἕνα καινούργιο κύμα μουσουλμάνων προσφύγων φτάνει στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀνάμιξη στὶς ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τῆς Αὐτοκρατορίας ἐξακολουθεῖ λοιπὸν νὰ περιορίζει παντοῦ τὴν κυριαρχία της: ὕστερα ἀπὸ τὸ προτεκτοράτο που ἐγκαθιδρύεται στὴν Αἴγυπτο (ἀπὸ τὴν Ἀγγλία) καὶ τὴν Τυνησία (ἀπὸ τὴ Γαλλία), ἔρχεται ἡ σειρά τῆς ἐπέμβασης στὴ Μακεδονία, ὅπου ξαναβρίσκουμε τὸ μηχανισμό τῆς ἐξέγερσης καὶ τῆς καταστολῆς.

1898 : Ἐκδίδεται στὴ Γενεύη ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Ἐπιτροπὴ «Ἐνωσι καὶ Πρόδος» ἕνα φυλλάδιο γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Μιντὰτ πασᾶ. Στὸ κείμενο τοῦτο καταγγέλλεται τὸ ἐγκλημα τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ καὶ τὸ θῆμα χαιρετίζεται σὰ «φιλελεύθερος πατριώτης»: ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐνδείξεις, ἀνάγλυφα προβάλλεται ἡ ἐμφάνιση μιᾶς καινούργιας Νεο-τουρκικῆς ἀντιπολίτευσης. Ἐξόριστοι στὴν Εὐρώπη, καὶ παρακολουθούμενοι ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ Σουλτάνου, οἱ μελλοῦμενοι αὐτοὶ ἐπαναστάτες εἶναι ἐνθερμοὶ ἐθνικιστὲς καὶ γι' αὐτοὺς ἡ δυναμικὴ τῶν μεταρρυθμίσεων εἶναι τὸ μόνο μέσο γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση καὶ τὸ διαμελισμὸ: στὴν εἰκόνα τοῦ ἀνίκανου δεσπότη ἀντιθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ «Πατέρα τοῦ Συντάγματος».

1903 : Γερμανο-τουρκικὴ σύμβαση γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τῆς Βαγδάτης. Ἐδῶ καταλήγουν δέκα ἐτῶν συνηνοήσεις, τόσο πολιτικὲς ὅσο καὶ οικονομικὲς. Γιατὶ τὸ ἀντικείμενο εἶναι σημαντικό: γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία, αὐστηρότερος ἔλεγχος τῶν ἐπαρχιῶν καὶ εὐκολία μετακίνησης τῶν στρατευμάτων της· γιὰ τὴ Γερμανία, οικονομικὴ διείσδυση (πρῶτα-πρῶτα...) στὴν Ἀσία, καὶ σταθεροποίηση τῆς παρουσίας της. Ἐφτάσε ἡ ὥρα ὅπου ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη θὰ δηλώσει: «Οὔτε σήμερα, οὔτε καὶ στὸ μέλλον, θὰ μπορέσει κανεὶς ν' ἀγγίξει τὴν Ἀνατολία, ὅπου τὰ συμφέροντά μας εἶναι ζωτικὰ»¹³. Ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ τῆς Βαγδάτης (τὸ «Μπαγκιντάντμπαν») φτάνει στὸ Μπουλγκουρλὸ στὰ 1904, στὰ Ἀδανα καὶ τὸ Χαρπούτ στὰ 1913· ἄλλα τμήματα τῆς γραμμῆς φτάνουν στὸ Χαλέπι στὰ 1912, στὸ Ρᾶς-ἔλ-Ἀἶν καὶ τὴ Βαγδάτη στὰ 1914.

Ἡ οικονομικὴ ὅμως διείσδυση δὲν περιορίζεται στοὺς σιδηροδρόμους: τὰ εὐρωπαϊκὰ κεφάλαια (που παραμένουν γαλλικὰ κατὰ μεγάλο μέρος) σπρῶν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς δράσης, καὶ ἡ Διοίκηση τοῦ Ὀθωμανικοῦ Δημοσίου Χρέους σφετερίζεται ὅλες τὶς προσόδους τῆς χώρας· ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς διαχειρίζεται τὰ πράγματα μὲ τρόπο ἐπιωφελεῖ, καὶ συντελεῖ στὴ διαμόρφωση μιᾶς καινούργιας γενιᾶς Ὀθωμανῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἀδιαφιλονίκητη ὅμως παραμένει πάντα ἡ διατυπωμένη ἀπὸ ἕναν Γάλλο δημοσιογράφου κρίση: «Ἡ Τουρκία εἶναι τόσο πλούσια, ὥστε δύσκολα μπορεῖ ν' ἀγαπηθεῖ μὲ ἀνιδιοτέλεια. Καὶ ὅπως οἱ νόμμοι ἰδιοκτῆτες της δὲν κατόρθωσαν ποτὲ νὰ ἐπιωφεληθοῦν ἀπὸ τὸν πλοῦτο της, κατάντησε ἡ λεία διεθνῶν οικονομικῶν συνασπισμῶν, που ἀποκομίζουν τεράστια ὄφελῃ ἀπὸ τὴν ἀνάμικτη κατάστασι, που τὴν ἐλεεινολογοῦν μὲ ὑποκριτικὸς ἀναστεναγμοὺς»¹².

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Μόλις τελειώνουν οἱ σφαγές, ἀποσιωπᾶται καὶ πάλι τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα, τὰ σχέδια μεταρρύθμισης ξαναμπαίνουν στὰ ἀρχεῖα, τὰ μνημόνια ξεχνιοῦνται: κανένας πιά δὲν τὰ θυμᾶται, καὶ τ ἰ π ο τ α δὲν συμβαίνει ὡς τὰ 1908. Καὶ ὅμως, τούτῃ τῇ φορᾷ δὲν ἐπρόκειτο μονάχα γιὰ τὰ τοπικὰ ἐκείνα ἐπεισόδια, τὰ ἀόριστα καὶ ἀπόμακρα, που μεταδίδονταν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες μὲ τὶς ἐκθέσεις καὶ τὶς διάφορες φῆμες· τούτῃ τῇ φορᾷ, οἱ ἴδιοι οἱ πρεσβευτὲς εἶδαν μὲ τὰ μάτια τους νὰ συνεχίζονται στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ τρεῖς δλόκληρες μέρες — αὐθόρμητα μὰ συστηματικὰ — λεηλασίες, βιαιότητες, φόνοι. Καὶ τὸ διακήρυξαν. Ἀλλὰ μόλις τερματίστηκαν ὅλα τούτα, ὁ καθένας ξαναγυρίζει στὶς καθημερινές του ἀσχολίες — τόσο οἱ Τούρκοι ὅσο καὶ οἱ Ἀρμένιοι...

Ὅμως, ἡ ὑπόθεση τούτῃ στάθηκε καίριο πλῆγμα γιὰ τὸ γόητρο τοῦ Σουλτάνου, καὶ ἄπειρα ἐπίθετα κυκλοφοροῦν τώρα, γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγανάκτηση: «Ὁ κόκκινος Σουλτάνος», τὸ «κόκκινο κτῆνος», «τὸ τέρας τοῦ Γιλντιζ - Κιόσκ», «ὁ μεγάλος αἰμοδόρος» οἱ ὑψηλὲς φιλελεύθερες συνειδήσεις ἀγανάκτησαν καὶ σιγματοῖζον δημόσια τὸν ἄνθρωπο που ἐπιτέλους ἀπέβαλε τὸ προσωπεῖο. Ὁ Γιάδστον διακόπτει τὴ σιωπὴ του, ὁ φίλος τοῦ Νίτσε, ὁ Μπραντές, παρεμβαίνει καὶ αὐτός· στὴ Γαλλία, ἡ «διανόηση» στὴν ἄλγότητά της, σ' ὅποιο κόμμα καὶ ἂν ἀνήκει — ὅλες οἱ παρατάξεις, ὁ Ζωρές, ὁ Φράνς, ὁ Κλεμανσώ — καταγγέλλουν τὴ θαρραρότητα τούτῃ, φρικτὴ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων χρόνων. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει τοὺς φιλότουρκους δημοσιογράφους νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ προπαγανδίζουν· καὶ στὸν Τύπο, τὰ βιβλία, τὶς προπώσεις στὰ συμπόσια, γίνεται πάντα τὸ ἐγκώμιο τοῦ Σουλτάνου· ὅσο γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Τούρκους, δὲ διστάζουν καὶ νὰ εἰρωνεύονται ἀκόμα ἐκείνους που προσφέρουν τὴ συμπαράστασή τους στὰ θύματα. Ἔτσι, ὁ Γιουσούφ Φεχμί λέει γιὰ τὸν καθολικὸ ἱερωμένον Charmetant που δη-

μοσιεύει ένα φυλλάδιο αφιερωμένο στις σφαγές: «Θά μᾶς ξαναμιλήσει πάλι γιὰ πτώματα, σπλάχνα καὶ μυαλά». ¹¹ Μὰ ὅλα τούτα γίνονται γιὰ τὴν ἀνθρωπιστικὰ ζητήματα ἐλάχιστα ὑπολογίζονται μπροστὰ σ' αὐτὸ πού παίζεται, καὶ οἰκονομικὰ καὶ πολιτικά, καὶ ὁ Ἀμπτουὺλ Χαμίτ τὸ ξέρει πολὺ καλά — αὐτὸς πού κατόρθωσε νὰ «ρυθμίσει» μὲ ἀκρίβεια τὶς σφαγές, ἔχοντας ἀπόλυτη συνείδηση τῶν ὀρίων πού δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεραστοῦν.

Ὡστε ὅλα συνεχίζονται, καὶ ἀπὸ τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1896, οἱ πληροφορίες πού διαβιβάζονται στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας ἐπιβεβαιώνουν, γιὰ τὸ σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας, τὰ ὅσα γράφει σχετικὰ μὲ τὸ διλαέτι τοῦ Βάν: «Εἶναι πολὺ πιθανόν... οἱ μεταρρυθμίσεις νὰ μὴ φέρουν κανένα ἀποτέλεσμα, καὶ οἱ ἀδικίες πού ἐπρόκειτο δῆθεν νὰ ἐπανορθωθοῦν, θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ταλαιπωροῦν σκληρὰ τοὺς Ἀρμενίους». Καὶ πραγματικά, πότε-πότε κάποιος χριστιανὸς διορίζεται δημόσιος ὑπάλληλος «ἀλλὰ τοποθετεῖται πάντα σὲ κατώτερη θέση» (Χαλέπι). Ἀκόμα καὶ μερικοὶ χριστιανοὶ διορίζονται χωροφύλακες, σύμφωνα μὲ διαταγὴ τοῦ Βαλῆ, «κανένας ὅμως δὲ θὰ προαχθεῖ σὲ ἀξιωματικὸ» (Βηρυτός). Στὴν Ἄγκυρα, ὁ Βαλῆς ὁμολογεῖ ὅτι «δὲν πρόκειται νὰ ἐφαρμοστεῖ καμιά μεταρρύθμιση» καὶ παντοῦ διαπιστώνεται πὼς ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς διατηρεῖ τὸν ὄπλισμό του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ πρεσβευτὴς εἶχε κίβλας ἀναφέρει, τὸν Ὀκτώβρη, τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀναγκαστικοῦ δανείου «ὀφειλόμενου στὴν ἀνάγκη νὰ ἐξοπλισθοῦν ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι» ¹⁹...

Παράλληλα, τερματίζεται καὶ γιὰ τοὺς Ἀρμενίους τῆς Ρωσίας ἡ ἐποχὴ τῶν προνομίων. Ἡ ἀντιδραστικὴ ἐξέλιξη τοῦ τσαρικοῦ καθεστώτος σημαίνει στὴν πραγματικότητα γιὰ τὸν πληθυσμὸ — καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὶς ξένες μειονότητες — μὴ ἀρόξυνση τῆς ἀστυνομικῆς καταστολῆς, μίαν ἐπίταση τοῦ ἐκρωτισμοῦ σὲ ὅλες του τὶς μορφές (ἀγαγκαστικὴ ἐκμάθηση τῆς ρωσικῆς γλώσσας, παραμερισμὸς τῆς τοπικῆς ἐπιλεκτικῆς τάξης). Οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν Ἀρμενίων ὑπηρετῶν, πού εἶναι μολαταῦτα κι αὐτοὶ χριστιανοὶ ὅπως καὶ ὁ αὐτοκράτορας τους, παρουσιάζουν λοιπὸν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη ὁμοιότητα μ' ἐκεῖνες τῶν ἀδελφῶν τους πού εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν ἄλλη μεριὰ τῶν συνόρων. Στὴν Τιφλίδα, ἔδρα τῆς Γενικῆς Διοικήσεως τοῦ Καυκάσου (ἔπου οἱ Ἀρμένιοι ἀντιπροσωπεύουν τὰ 15% τοῦ πληθυσμοῦ), ὁ πρίγκιπας Ντονοῦκωφ - Κοροσάκωφ ἢ ὁ πρίγκιπας Γκαλίτσιν ἀσκοῦν τὴν ἴδια ἐθνικιστικὴ καὶ φιλύποπτη ἐξουσία, ὅπως καὶ οἱ θαλῆδες τοῦ Σουλτάνου: ὅπως κι ἐκεῖνοι, κατατρέχουν, συλλαμβάνουν, καταστέλλουν — καὶ λογοκρίνουν — ὅπως κι ἐκεῖνοι, δημιουργοῦν αἰτία γιὰ συρράξεις, ἐνθαρρύνουν Τσερκέζους

καὶ ἄλλους Τατάρους νὰ καταπατοῦν (μὲ τὸ δικό τους τρόπο...) τὰ κτήματα τῶν χριστιανῶν. Στὰ 1905, ξεσπᾶνε στὸ Μπακού αἰματηρὲς βιαιότητες. Κι αὐτὸ γιὰ τὸν ὅτι οἱ Ρῶσοι κυβερνήτες φοβοῦνται πὼς ἡ καυκάσιανη ἀφύπνιση εἶναι ἡ ἐπικίνδυνη ἀπαρχὴ μιᾶς ἐθνικιστικῆς ἀντίστασης, πού ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴν πολιτικὴ τους τῆς ὑπέριμετρης ἐνοποίησης, πάνω στὰ πρότυπα τῶν Μεγαλορώσων ἀρνούμενοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἐκκλησία τους γιὰ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴν Μοσχοβίτικη Ὀρθοδοξία, ἐμμένοντες πεισματικὰ στὴ γλώσσα τους καὶ τὸν πολιτισμὸ τους, οἱ Ἀρμένιοι ὑποβάλλονται λοιπὸν ὄχι μονάχα στὸ γενικὸ δεσποτισμὸ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἰδιαιτέρους ἐξευτελισμοὺς καὶ καταπίσεις, πού ἔχουν γιὰ σκοπὸ νὰ τοὺς ἀναγκάσουν, μὲ τὴ βία, ν' ἀπαρνηθοῦν τὴν ὄντοτήτά τους. Ἐφαρμόζοντας στενοκέφαλα μὴ πολιτικὴ καθορισμένη ἀπὸ τὴν Πετρούπολη, ὁ Διοικητὴς προσπαθεῖ ἐπανειλημμένα νὰ καταστρέφει τὸ νομικὸ, θρησκευτικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀρμενικῆς κοινότητος: Στὰ 1885, καὶ ξανά στὰ 1897, τὰ σχολεῖα, τὰ σεμινάρια καὶ οἱ βιβλιοθηκὲς διατάσσονται νὰ κλείσουν. Καὶ ταυτόχρονα ἀσκεῖται αὐστηρὴ ἐπιτήρηση πάνω στὰ βιβλία, τὶς ἐφημερίδες, τὶς φιλανθρωπικὲς ἐταιρίες: ὅλα ὅσα θυμίζουν τὴν Ἀρμενία πρέπει νὰ διαγραφθοῦν — ἀκόμα καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομά της. Ἀπαγορεύεται ἄλλωστε στοὺς Ἀρμενίους κάθε ἀξίωμα στὴν τοπικὴ διοίκηση.

Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν στὰ 1903 σ' ἕνα «κανονισμὸ», καὶ βασίζομενη σ' αὐτὸν ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις προσπαθεῖ — παραγκωνίζοντας τὸ Σύνταγμα τοῦ 1836 — νὰ ἐξασθενήσει τὴν ἰσχύ καὶ τὴν αὐτονομία τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπόπειρα ὅμως τῶν Ρῶσων νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὴν περιουσία της, σκοπάζει στὴ ζωερὴ ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ ὁ «κανονισμὸς» ἀκυρώνεται — ἀλλὰ ὄχι καὶ χωρὶς νὰ προκαλέσει τὴν ἀναζωπύρωση τῆς βίας, πού θύματά της εἶναι καὶ πάλι οἱ Ἀρμένιοι. Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ δράση τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρμενικῶν κομμάτων, αὐτῶν ἀκριβῶς πού κινοῦνται καὶ στὴν Τουρκία — ἐπιδεινώνει ἀναμφίβολα τὴν κατάσταση. Ἐκτὸς ἀπὸ διάφορες μαρξιστικὲς ομάδες πού ἐμφανίζονται τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἡ Α.Ε.Ο. (Ἀρμενικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁμοσπονδία) ἀναπτύσσει ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸ πεδίο τῆς δράσεως της: πολυάριθμοι εἶναι οἱ ὀπαδοὶ της, ἀγρότες καὶ ἐργάτες, συμμετέχει στὴ Συνέλευση πού ἔχει γιὰ ἡγέτη τὸν «Καθολικὸ», καὶ ἀντιπροσωπεύεται στὴ Δούμα τῆς αὐτοκρατορίας.

Καμιά καταστολὴ δὲν εἶναι πιά ἀρκετὴ γιὰ ν' ἀποφευχθεῖ αὐτὸ πού κατάντησε ἐφιάλτης γιὰ τὴ ρωσικὴ κυβέρνησις: ἡ ἀναδίωξη, πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα, μιᾶς ἐνωμένης Ἀρμενίας — πραγματικὴ ἐθνότητα πού διαθέτει δική της γλώσσα, δικό της θρησκεῖμα, δική της περιουσία, ἀληθινὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὶς ἄλλες μειονότητες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ σύμ-

πτωσή των συμφερόντων εὐνοεῖ ἀκόμα καὶ μιὰ σιωπηρὴ προσέγγιση μετὰ τὸ Σουλτάνο: τὰ κοινὰ σύνορα κλείνουν — ὅσο τοῦτο εἶναι ἐφικτὸ μέσα σὲ μιὰ δυσκολοδιάβατη ζώνη ἀπὸ βουνά — μετὰ μιὰ συνδυασμένη δράση τουρκικῶν καὶ ρωσικῶν στρατευμάτων ἢ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὶς δυὸ κοινότητες δὲν μπορεῖ πιά νὰ εἶναι παρὰ μονάχα παράνομη, καὶ κατὰ συνέπεια περιορισμένη, καὶ πολὺ ἐπικίνδυνη ἀφοῦ ἡ δράση τῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων βάζει μπρῶς τὸ μηχανισμό τῆς καταστολῆς· ἔτσι, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1902, ἡ ρωσικὴ διοίκηση ἀπώθει ἀλύπητα χιλιάδες πρόσφυγες ποὺ ἀναζητοῦν καταφύγιο στὸ χριστιανὸ αὐτοκράτορα, πατροπαράδοτο προστάτη τῶν καταπιεζομένων. Μὰ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι πιά ἂν θὰ ἐπιτραπῆ ἢ ὄχι στοὺς Ἀρμένιους ν' ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν τύχη τῶν συμπατριωτῶν τους, ἔστω κι ἂν πρόκειται μονάχα νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς τρομαχτικὲς σφαγές ποὺ ὁ Σουλτάνος ὀργανώνει ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τῶν συνόρων. Ἀκόμα κι ἂν ὁ Τσάρος ἐνδιαφέρεται ἐπίσημα γιὰ τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν, οἱ Ἀρμένιοι βρίσκονται ἀπὸ τώρα καὶ μπρῶς παγιδευμένοι ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀπολυταρχίες, τὸ ἴδιο ἐπιζήμιες γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν πόθων τους.

Μολαταῦτα, γιὰ τὸν ἀρμενικὸ πληθυσμὸ τῆς Τουρκίας — ποὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα εἶναι καταδικασμένος ν' ἀναζητᾷ τὴ σωτηρία του στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Αὐτοκρατορίας, χωρὶς πιά νὰ περιμένει τίποτα ἀπὸ τὶς ξένες Δυνάμεις — ἡ ζωὴ ξαναρχίζει ὅπως καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς σφαγές, ἀπαράλλαχτη, τόσο στὶς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολίας, ὅσο καὶ στὴν Κιλικία ἢ — ἀκόμα καλύτερα — στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ ἡ προαιώνια ἐγκαρτέρηση στὰ θάσανα καὶ τοὺς συμβιβασμοὺς φαίνεται νὰ ἐνταφιάζει καὶ πάλι, μέσα στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἀπαράδεκτου, τὶς δυσκολίες τοῦ ἀρμενικοῦ ζητήματος, ποὺ οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις τὸ νιώθουν τώρα πιά σὰν ἐμπόδιο γιὰ τὴν πολιτικὴ τους τῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς κερδοσκοπίας, καὶ νὰ ἐνταφιάζει ταυτόχρονα τὴν ἀναγέννηση ποὺ τὸ ἀρμενικὸ αὐτὸ ζήτημα φαινόταν νὰ ἐκφράζει — ἂν καὶ ἀναπτύσσεται, στὸ περιθώριο τῆς κοινότητος, ἢ ἐπαναστατικὴ ἐκείνη κίνηση ποὺ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, γεννήθηκε λίγα χρόνια πρωτότερα.

Ἡ κατάληψη τῆς Ὀθωμανικῆς Τράπεζας εἶναι ἡ περίτρανη ἀπόδειξη τῆς καινούργιας κατεύθυνσης ποὺ υἰοθετοῦν ὀρισμένα μέλη τῆς ἐπιλεκτικῆς τάξης τῶν Ἀρμενίων, γιὰ νὰ προσπαθήσουν ν' ἀναζωογονήσουν τὶς ἐλπίδες τοῦ λαοῦ τους· ἀλλὰ μονάχα ὀρισμένα μέλη της, κι αὐτὸ γιὰτὶ προσκρούουν στὴν πεισματικὴ ἄρνηση ποὺ προσβάλλουν οἱ ἀρχηγοί, οἱ πρῶτοντες, ἀκόμα καὶ οἱ ἀγρότες, νὰ δεχτοῦν αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ καὶ ἐθνικὴ, καὶ πολιτικὴ, καὶ κοινωνικὴ. Ἡ κίνηση τῶν προσώπων αὐτῶν θὰ ἔχει ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας, καὶ χωρὶς αὐτὴν ὅλα θὰ ἦσαν διαφορετικὰ. Παθια-

σμένοι ἐθνικιστές, μεγαλόψυχοι διανοούμενοι, οἱ ἄνθρωποι τοῦτοι ἀντιπροσωπεύουν γιὰ τὴν Ἀρμενία τὴν τάση ἐκείνη ποὺ, στὸ δέκατο ἔνατο αἰῶνα, προσπάθησε παντοῦ νὰ ξαναζωντανέψει τὴ φλόγα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ στάση τους δικαιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς κατάστασης ποὺ ἀναπτύξαμε παραπάνω: ἀδιαφορία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιὰ τὸ ἀρμενικὸ ζήτημα, ἐγκαρτέρηση καὶ πολλές φορές μάλιστα συνεργασία τῆς κοινότητος μετὰ τὸν ἐχθρὸ, ἐπίταση τοῦ τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση, χωρὶς καμιὰ διέξοδο, καὶ μετὰ τὴν προοπτικὴ ὄχι μονάχα τῆς ἐξαφάνισης κάθε ἐλπίδας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνανέωσης τῆς σκληρῆς καταπίεσης, δὲ μένει τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ ἐπαναστατικὴ γραμμὴ, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προστρέξει κανεὶς παρὰ μονάχα στὴ βία γιὰ νὰ ἀνταπαντήσῃ στὴ βία.

Ἔτσι, στὴν ἐκθεση ποὺ ἀπευθύνει, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1896, στὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Συνέδριο τοῦ Λονδίνου, ἡ Α.Ε.Ο. παραθέτει τὰ μέσα δράσης της, ποὺ «ἀπέναντι στὴν κτηνώδη δύναμη» δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι «ἐπαναστατικά»: «Σκοπὸς μας εἶναι ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀπελευθέρωση τῆς Τουρκικῆς Ἀρμενίας μετὰ μιὰ τεράστια ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση... Δὲν εἴμαστε προσηλωμένοι στὴ χίμαιρα τῆς ἀναδίωξης τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς Ἀρμενίας, ἀλλὰ ποθοῦμε τὶς ἴδιες ἐλευθερίες καὶ τὰ ἴδια δικαιώματα γιὰ ὅλους τοὺς πληθυσμοὺς τῆς χώρας μας, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐλεύθερης καὶ ἰσότητος δημοσπονδίας. Πιστεύουμε πὼς μονάχα ἔνα καλύτερο πολιτικὸ καθεστῶς εἶναι δυνατὸ νὰ θάλει τέρμα στοὺς ἐμφυτοὺς πολιτιστικούς, φυλετικούς καὶ θρησκευτικούς ἀνταγωνισμοὺς, ποὺ διαιωνίζονται ἀπὸ τὴ σημερινὴ κυβέρνησι, μετὰ σκοπὸ τὴ διατήρησίν της». Στους «ἐπαναστάτες» αὐτοὺς δὲν ὑπάρχει καμιὰ διεκδίκηση γιὰ ἀνεξαρτησία: πρόκειται γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ μ ἔ σ α σ τ ἄ π λ α ἰ σ ι α τοῦ τουρκικοῦ Κράτους. Καὶ ἂν στρέφονται πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα, εἶναι γιὰτὶ ἔχουν τὴν πεποίθηση πὼς οἱ ἴδιοι εἶναι «ἐπιστημονικοὶ σοσιαλιστές, στὴν ἀντίληψή [τους] γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητος» καὶ μ' ὅλο ποὺ ξέρουν καλὰ ὅτι οἱ οἰκονομικὲς συνθήκες τῶν ἐπαρχιῶν τους δὲν ἀντιστοιχοῦν στὰ εὐρωπαϊκὰ δεδομένα, πιστεύουν πὼς μονάχα ὁ σοσιαλισμὸς, ὅπως νοεῖται τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀπὸ τὴ διεθνεῖς κίνηση, μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψῃ καὶ τὴν τελικὴ νίκη πάνω σ' ἔνα ταξικὸ σύστημα σχεδὸν φεουδαρχικὸ (ἐνισχυμένο ἀπὸ τὸν καπιταλιστικὸ ἐπεκτατισμὸ) καὶ τὴν οἰκοδόμησιν ἐνός στέρεου Ἔθνους. Συνοπεῖς μετὰ τοὺς ἑαυτοὺς τους, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἐμμένουν στὴν προσπάθειά τους προσέγγισης μετὰ τοὺς Εὐρωπαίους Σοσιαλιστές, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν στέλνουν ἐκθέσεις καὶ ἀντιπροσωπεῖες στὰ Διεθνεῖς Συνέδρια, καὶ προσανατολίζονται — ἀναπτύσσοντας τὶς θέσεις τους στὰ δικά τους συνέδρια — σ' ἔνα ἐκσοσιαλισμὸ ὁλοένα καὶ πιὸ ξε-

κάθαρο, μ' ὄλο πού δέν πρόκειται ἀκόμα παρά γιά τήν οἰκονομική και κοινωνική ὄψη τοῦ προγράμματός τους. Στό πολιτικό πλάνο, ἀπαιτοῦν ἀκόμα και τώρα (1907) γιά τήν τουρκική Ἀρμενία «μονάχα μιὰ πολιτική και οἰκονομική ἐλευθερία, βασισμένη στήν τοπική αὐτονομία και τοὺς ὁμοσπονδιακοὺς δεσμούς, κι αὐτὸ πάντα μέσα στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία». Ἐγκαταστημένοι στή Γευεύη, δημοσιεύουν ἕνα περιοδικὸ μὲ τίτλο «Ντροσάκ» («Τὸ Λάβαρο»), θρῖσκονται σ' ἐπαφὴ μὲ ὄλους τοὺς ἐξόριστους ἀγωνιστὲς — και στή σοσιαλιστική και συνδικαλιστική Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς ἐργατικῆς Διεθνούς, πού κυκλοφορεῖ στὰ 1913, μερικὲς σελίδες εἶναι ἀφιερωμένες στοὺς Ἀρμένιους αὐτοὺς. Στὰ 1907, μ' ὄλο πού δέν ἀντιπροσωπεύουν ἕνα κυρίαρχο κράτος, γίνονται δεκτοὶ σὰ μέλη τῆς II Διεθνούς.

Και, ἀφοῦ δέν μποροῦν γιά τήν ὥρα νὰ βασιστοῦν σὲ καμιὰν ἐπίσημη βοήθεια, στρέφονται στήν κοινὴ γνώμη τῶν Δυτικῶν Χωρῶν, πού μόνη αὐτὴ φαίνεται νὰ δείχνει κάποια κατανόηση γιά τήν ὑπόθεσή τους. Γύρω στὰ 1900, πολλαπλασιάζονται οἱ συγκεντρώσεις, τὰ συνέδρια, τὰ ἄρθρα, τὰ φυλλάδια, και χρησιμοποιοῦνται ὄλα τὰ μέσα γιά νὰ διατηρηθεῖ ζωντανὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς αὐτῆς γνώμης πού — ὅπως ἐλπίζουν — θ' ἀσκήσει δυναμικὴ πίεση πάνω στὶς κυβερνήσεις. Στὸν ἰδεολογικὸ τοῦτον πόλεμο, εἶναι γι' αὐτοὺς τεράστιο βοήθημα — ἠθικὸ βέβαια και ἰδεολογικὸ — νὰ ξέρουν πὼς δεκάδες προσωπικότητες εἶναι, παντοῦ στὸν κόσμο, πρόθυμες νὰ προσφέρουν τὴ συμπαράστασή τους.

Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀρμένιοι συμμετέχουν ἀκόμα στὰ Παγκόσμια Συνέδρια — Παγκόσμια Συνέδρια Εἰρήνης, Συνέδριο τῆς Ἀνθρωπότητας — ὅπου τακτικὰ υἱοθετοῦνται δυναμικὲς ἀποφάσεις πού στιγματίζουν «τὶς θάρσαρες και ἀπάνθρωπες πράξεις»³, πού θύματά τους ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πάντα οἱ Ἀρμένιοι. Στέλλουν ἀκόμα και μιὰν ἀντιπροσωπεία στή Δεύτερη Διάσκεψη Εἰρήνης πού συνέρχεται στή Χάγη στὰ 1907· ὅταν ζητοῦν νὰ συναγῆσουν τὸν ἀρχισυντάκτη τοῦ «Χρονικοῦ τῆς Διάσκεψης» («*Courrier de la Conference*»), αὐτὸς ἀναφωνεῖ: «Πάλι σκελετοὶ! Τί νὰ γίνει... Ἄς περάσουν!».

Και ταυτόχρονα, πέρα ἀπὸ τοὺς στενοὺς δεσμούς μὲ τοὺς ἀδελφοὺς τους τῆς ρωσικῆς Ἀρμενίας, οἱ Ἀρμένιοι ἐπαναστάτες ἀναλαμβάνουν τὸ μεγάλο ἔργο νὰ συμφιλώσουν ὄλους τοὺς καταπιεσμένους ἀπὸ τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, και νὰ σχηματίσουν μιὰν ἐπαναστατικὴ σοσιαλιστικὴ συμμαχία πού θὰ κατορθώσει νὰ ἐξάλειψαι τήν πρόσφατη ἀκόμα θύμηση τῶν θρησκευτικῶν και φυλετικῶν διενέξεων. Στὰ 1898, οἱ Νεότουρκοι τῆς Ὀθωμανικῆς Ἐπιτροπῆς «Ἐνωσις και Πρόοδος» γράφουν στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ ἀγγλικοῦ παραρτήματος τῆς ἐφημερίδας τους

«Ὁσμανλί»: «Ἡ ἐπιλεκτὴ τάξη τῶν Τούρκων καθὼς και ἡ ἐπιλεκτὴ τάξη τῶν Ἀρμενίων ἔχουν ὑπομείνει μαζί τήν ἀπάνθρωπη σκληρότητα τοῦ κοινοῦ τους τυράννου, και ὅταν αὐτὸς ἐκλείψει, δὲ θὰ ὑπάρχει πιά στήν Τουρκία οὔτε τυράννος οὔτε σκλάβος. Οἱ πληθυσμοὶ ἔχουν ὠριμάσει ἀρκετὰ γιά ν' ἀποδεχτοῦν τίς μεταρρυθμίσεις, πού γι' αὐτὲς ὁ Μιντὰτ πασὰς θυσίασε τὴ ζωὴ του· και ὅταν οἱ μεταρρυθμίσεις αὐτὲς πραγματοποιηθοῦν, Ἀρμένιοι, Ἕλληνες, Ἑβραῖοι, Ἀραβες και Τούρκοι θὰ ζήσουν μέσα στήν εἰρήνην και τὴν εὐημερία». Στὰ 1906, ἡ Α.Ε.Ο. χρησιμοποιεῖ τὰ ἀρμενικὰ τυπογραφεῖα τῆς Γευεύης και δημοσιεύει ἀπὸ μέρους τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ὀθωμανῶν Φιλελευθέρων ἕνα κείμενο στὰ τουρκικά, μὲ τίτλο: «Ἐνωθεῖτε. Ἐκκληση σὲ ὄλους τοὺς λαοὺς τῆς Τουρκίας». Ὅλες αὐτὲς οἱ προσπάθειες καταλήγουν, τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1907, στή σύγκληση ἐνὸς Συνεδρίου πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἀντιπολιτευόμενα κόμματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, συνέδριο στ' ἀλήθεια χωρὶς προηγούμενο, ἀφοῦ θρῖσκονται ἐκεῖ συγκεντρωμένοι γιά πρώτη φορά, Ἀρμένιοι, Βούλγαροι, Ἑβραῖοι τῆς Αἰγύπτου, Ἀραβες και Ὀθωμανοὶ. Πρόκειται γιά ἕνα γεγονός πού θὰ ἔχει τεράστια ἀπήχηση. Λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ κόμματα αὐτὰ καθορίζουν τοὺς ἀντικειμενικοὺς τοὺς σκοποὺς, σὲ μιὰ δήλωση πού τερματίζει τὸ ἔργο τοῦ Συνεδρίου:

«Τὸ Συνέδριο ἀναγνωρίζει, μὲ ἀπόλυτη ὁμοφωνία, ὅτι ὄλες οἱ ἀντιπολιτευόμενες ομάδες πρέπει, ἀπὸ τώρα και μπρός, νὰ προσφεύγουν σὲ ἐπαναστατικὰ μέσα, πού μόνον αὐτὰ ἔφεραν ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα, ὅπως ἀποδειχνεται ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ δράση γενικά, και τὴν πρόσφατη δράση ἀνάμικτων ομάδων Τούρκων και Ἀρμενίων. Σὲ πολλὲς ἄλλωστε πόλεις πού θρῖσκονται σὲ ἀσιατικὲς ἐπαρχίες, τὰ ἐπαναστατικὰ μέτρα ἐπιβάλλονται και δικαιολογοῦνται ἀπὸ τίς ἴδιες τίς θιαυότητες τῆς ἐξουσίας· τὸ σημερινὸ καθεστῶς μὲ τὰ ἐγκλήματά του μᾶς ὄθησε στήν ἐπανάσταση».

Δηλώνουμε λοιπὸν πὼς εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ἀγωνιστοῦμε, δεχόμενοι και συστήνοντες τὰ ἀκόλουθα μέτρα:

- 1) Ἐνοπλι ἀντίσταση στή δράση τῆς ἐξουσίας.
- 2) Μὴ-ἐνοπλι ἀντίσταση μὲ τὸ μέσο τῆς οἰκονομικῆς και πολιτικῆς ἀπεργίας· ἀπεργία δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀστυνομίας κ.τ.λ.
- 3) Ἀρνησὴ καταβολῆς φόρων.
- 4) Προπαγάνδα στὸ στρατό: οἱ στρατιῶτες καλοῦνται νὰ μὴ στρέφουν τὰ ὄπλα εἴτε ἐνάντια στὸν πληθυσμὸ, εἴτε ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες.
- 5) Γενικὴ ἐξέγερση.
- 6) Ἄλλα μέσα δράσης ἀνάλογα μὲ τίς καθημερινὲς συνθήκες.

Τὸ καθεστῶς τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ θὰ καταρρεύσει πολὺ σύντομα, ἀν ἔλοι ὅσοι ὑποφέρουν ἀπ' αὐτὸ ἔχουν — ὅπως κι ἐμεῖς — τὴν ἀκλόνητη θέληση νὰ τὸ ἀνατρέψουν. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐτοιμόρροπο τεῖχος ποῦ μὲ μιὰ καὶ μόνη σπρωξιὰ θὰ κατακρημνισθεῖ καὶ θὰ ἐπιτρέψει στὴν ἔγνια φλόγα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης νὰ λάμψει στὴ λυτρωμένη αὐτοκρατορία.

Ζήτη ἢ ἀλληλεγγύη τῶν ἔθνῶν ποῦ ὡς τώρα ἦταν διαιρεμένα!

Ζήτη ἢ ἔνωση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων!

Ἵθωμανικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς κίνησης «Ἐνωση καὶ Πρόοδος». Ἐπίσημο ὄργανο: «Σουράι - Οὐμμέλ» καὶ «Μεσβερέτ». — Ἀρμενικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁμοσπονδία. Ντασχακτζουτιού. Ἐπίσημο ὄργανο: «Ντροσάκ». — Ἵθωμανικὴ Συμμαχία Ἰδιωτικῆς Πρωτοβουλίας γιὰ τὴν Ἀποκέντρωση καὶ τὸ Σύνταγμα. Ἐπίσημο ὄργανο: «Τερρακί». — Ἰσραηλιτικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Αἰγύπτου. Ἐπίσημο ὄργανο: «Λὰ Βάρα». — Σύνταξη τοῦ «Κιλαφέτ». Ὁργανο προπαγάνδας στὴν ἀραβικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ γλῶσσα (Λονδίνο). — Σύνταξη τῆς ἐφημερίδας «Ἀρμενία». Ὁργανο προπαγάνδας (Μασσαλία). — Σύνταξη τοῦ «Ρασμίγκ». Ἐπαναστατικὸ ὄργανο (Βαλκανικὲς χῶρες). Σύνταξη τοῦ «Χαϊρενίκ». Ἐπαναστατικὸ ὄργανο (Ἀμερικὴ). — Ἐπιτροπὴ «Ἀχγι - Ὁσμάνι» (Αἴγυπτος).

Στὸν ἀγῶνα τοῦτο γιὰ μιὰ καινούργια Ἀρμενία, ἢ Α.Ε.Ο. εἶναι κείνη ποῦ θρίσκειται στὴν πρώτη γραμμῇ ἀπέναντι στοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ κόμματος Χεντζάκ (ἐξασθενημένο ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς του διενέξεις καὶ δῦσπιστο ὡς πρὸς τὴν μεταρρυθμιστικὴν γραμμῇ), ἢ Α.Ε.Ο. ποντάρει στὴν «ἀδελφικὴ ἐπανάσταση». Λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη τελειωτικὴ σφαγῇ, οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἐρμηνεύουν οἱ ἴδιοι τὴ στάση τους σὲ μιὰ συνέντευξη ποῦ δημοσιεύεται τὸ Γενάρη τοῦ 1908 στὴν πρώτη σελίδα τῆς «Οὐμανιτέ» (πολιτικὴ διεύθυνση: Jean Jaurès).

Ἐνάντια στὸ «Κόκκινο Κτήνος»:

Τοῦρκοι, Ἀρμένιοι, Μακεδόνες, Ἀλβανοὶ καὶ Ἀραβες ἐνώνονται ἐνάντια στὸν Ἀμπντούλ Χαμίτ, στὴ διάρκεια ἐνὸς μυστικοῦ συνεδρίου... Ἐνα συνέδριο ἔλων τῶν ἀντιπολιτευόμενων κομμάτων τῆς Ἵθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἔχει πρόσφατα συνέλθει — στὴ Γαλλία — καὶ σφραγίσει τὴν τελειωτικὴν συμφωνία ἀνάμεσα σὲ ἔλους τοὺς καταπιεσμένους λαοὺς τῆς τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἕνα σημαντικὸ πολιτικὸ γεγονός, καὶ στάθηκε γιὰ μᾶς πολὺ χρήσιμο νὰ συνομιλή-

σομε γιὰ τὸ θέμα τοῦτο μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πιδ μαχητικοὺς συνέδρους, τὸν Ἀρμένιο σύντροφό μας Ἀκνουλί. Οἱ πληροφορίες ποῦ μᾶς ἔδωσε, δείχνουν τὴ μεγάλη σημασίαν τῆς κοινῆς δήλωσης ποῦ υπογράφηκε ἀπ' ὁλοὺς τοὺς Συνέδρους ἀπὸ μέρους τῶν ὀργανώσεών τους.

Πρὶν ἀπὸ τὸ Συνέδριο

— Κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες — ρωτοῦμε τὸν Ἀκνουλί — πραγματοποιήθηκε ἡ συμφωνία γιὰ τὴ σύγκληση τοῦ Συνεδρίου;

— «Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1905 εἶχε συνέλθει στὴ Βιέννα τὸ Συνέδριο τῆς ὀργανώσεώς μας «Ντροσάκ». Ἡ ὀργάνωσή μας ἀποφάσισε νὰ ἔρθει σὲ ἐπίσημη ἐπαφὴ μὲ τὶς δύο κυριότερες ὀθωμανικὲς ὀργανώσεις, τὴν ὀμάδα «Ἐνωση καὶ Πρόοδος», ποῦ ὀργανά τῆς εἶναι τὸ «Σουράι - Οὐμμέλ» καὶ τὸ «Μεσβερέτ», καθὼς καὶ μὲ τὸν πιδ γνωστὸ ἀγωνιστὴ, τὸ Δόκτορα Ἀχμέτ - Ριζά, καὶ τὴν ὀθωμανικὴν Συμμαχία Πρωτοβουλίας καὶ Ἀποκέντρωσης, ποῦ ὀργανό τῆς εἶναι τὸ «Τερρακί», καὶ σπουδαιότερός τῆς ἀντιπρόσωπος ὁ πρίγκιπας Σαμπαχεντίν...

Ὅλοι ἐνάντια στὸν Χαμίτ

— Συμμετεῖχαν στὸ Συνέδριο ἄλλες ἐθνικότητες τῆς Αὐτοκρατορίας ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τουρκικὲς καὶ ἀρμενικὲς ὀργανώσεις;

— Ναι. Παρόντες ἦταν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς «Ἐπιτροπῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν» ποῦ ἔχουν καταφύγει στὴν Αἴγυπτο, καὶ τοῦ ὀργάνου τους «Λὰ Βάρα», ἀπεσταλμένοι τῶν ἀραβικῶν ὀργανώσεων, καὶ τοῦ ὀργάνου τους «Κιλαφέτ» ποῦ κυκλοφορεῖ στὸ Λονδίνο· οἱ ἐντολοδόχοι τῶν πενήντα χιλιάδων ὀθωμανῶν ὀπληκῶν τῶν Ἰνωμένων Πολιτειῶν — δηλαδὴ 30.000 Ἀρμένιοι, 10.000 Τοῦρκοι καὶ 10.000 Βούλγαροι — καὶ τοῦ ὀργάνου τους «Χαϊρενίκ». Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ, ἔχομε τὴ βεβαιότητα ὅτι καὶ ἄλλοι πολλοὶ θὰ προσχωρήσουν στὴν κίνησή μας. Οἱ μακεδονικὲς ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς συμφωνοῦν μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ «Ντροσάκ», καὶ ἔτσι, ἐξασφαλισμένη εἶναι κι αὐτῶν ἡ προσχώρηση. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἀλβανοὶ καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις τους θὰ προσχωρήσουν σὲ μᾶς. Ὅσο γιὰ τοὺς Κούρδους, δὲν ἔχουν δυστυχῶς πολιτικὲς ὀργανώσεις, ἀλλὰ βρισκόμαστε σὲ ἐπαφὴ μὲ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς, γι' αὐτὸ κι ἔχομε μεγάλες ἐλπίδες...

— Πῶς ἐξηγεῖτε τὴν τόσο σημαντικὴν αὐτὴν κίνηση, ποῦ, παρ' ἔλατὰ μίση καὶ τὶς παρεξηγήσεις τοῦ παρελθόντος, ἐνώνει ἐνάντια στὸν αἰμοδόρο κάτοικο τοῦ Γιλντιζ - Κιόσκ ἀκόμα καὶ Ἀρμένιους ἢ Μακεδόνες χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους, ὅπως λόγου χάρη τοὺς Νεότουρκους, ὀθωμανοὺς μὲ πατριωτικὲς καὶ φανατικὲς μάλιστα τάσεις;

— Ὅλοι διαισθάνονται πῶς ἡ Τουρκία βρίσκεται στὸ χεῖλος τῆς

ἀδύσσου, πὼς πλησιάζει ἡ ὥρα τῆς καταστροφῆς τῆς. Μ^ς ὅλο πού Ἄρ-
μένιοι, Ἄραβες καὶ Μακεδόνες εἶναι ἀντίθετοι στὴν ἰδέα τῆς αὐτονο-
μίας, θὰ εἶναι γι' αὐτοὺς ἡ μοναδικὴ διέξοδος, ἀν ἡ κατάστασις δὲν ἀλ-
λάξει πολὺ σύντομα. Κι αὐτὸ οἱ Νεότουρκοι τὸ ἔχουν καταλάβει.

Τὸ κοινὸ πρόγραμμα

- Πάνω σὲ ποιὲς βάσεις πραγματοποιήσατε τὴν ἔνωσι;
- Σ' ἓνα ἄμεσο πρόγραμμα καὶ μέσα δράσης καθαρὰ προσδιορι-
σμένα σὰν κοινὸ κατώτατο ὄριο.
- Καὶ τὸ πρόγραμμα αὐτό;
- Πρῶτα - πρῶτα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, παραίτησις τοῦ Σουλτάνου
Ἄμπυτοῦλ Χαμίτ — μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Καὶ ὕστερα, ριζικὴ
ἀλλαγὴ τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος, καὶ τέλος ἐγκαθίδρυσις ἑνὸς ἀντιπρο-
σωπευτικοῦ καθεστώτος μὲ Κοινοβούλιο.
- Καὶ τὰ μέσα δράσης;
- Ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτῃ, τὸ Συνέδριό μας εἶναι ἓνα πολὺ σημα-
ντικὸ γεγονός. Γιατὶ εἴμασθε ὅλοι σύμφωνοι γιὰ μιὰ δράσις ἐπαναστατι-
κὴ!...

Μέσα δράσης

- Συμφωνήσατε ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς Νεότουρκους τοῦ «Μεσορέτ»;
- Συμφωνήσαμε ἀπόλυτα. Ὅλοι ἔχουν καταλάβει πὼς οἱ συνθη-
κες θὰ ὑπαγορεύουν τὰ μέσα. Καὶ τριάντα χρόνια ἐμπειρίας ἀποδείξα-
νε πὼς οἱ εἰρηνικὲς μέθοδοι εἶναι ἀνώφελες...

*Ἡ νέα σκέψις

— Οἱ συνεδριάσεις πού πρόεδροί τους ἦταν, μὲ τὴ σειρά, ὁ πρίγκι-
πας Σαμπαχεντίν, ὁ σύντροφος Μαμουλιάν τοῦ ἀρμενικοῦ «Ντροσάκ» καὶ
ὁ κύριος Ἀχμέτ - Ριζά, στάθηκαν πολὺ ἐγκάρδιες. Ὁ πρίγκιπας Σαμπα-
χεντίν ἔβγαλε ἓνα λόγο γεμάτο παλμό, καὶ ὁ Μαμουλιάν δήλωσε πὼς ἀν
κρίνομε ἀπὸ τὴ θερμὴ ἀτμόσφαιρα πού ἐπικράτησε στὸ Συνέδριο, δὲν
ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι — ἀν ὁ καθένας κάνει τὸ καθήκον του —
μποροῦμε νὰ εἴμασθε βέβαιοι πὼς ὅλοι μαζί θὰ συναγερθοῦμε σὲ δέκα
ὀκτὼ μῆνες στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐνας Τοῦρκος ἀλβανικῆς κατα-
γωγῆς πρότεινε μάλιστα, μὲ ἀφθαστὴ εὐγλωττία, νὰ καταστρέψουμε τὴν
«ὀθωμανικὴ Βασίλισσα» — τὸ Γιλντίζ - Κιόσκ.

Τὸ τέλος τοῦ μίσους ἀνάμεσα στὰ Ἑθνη

- Ὅποια κι ἀν στάθηκαν τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα τοῦ Συνεδρίου,

καὶ μόνῃ ἡ ἐνότητα τῶσων φυλῶν πού ὡς τώρα ἦταν ἀντίθετες, εἶναι ἓνα
ἀξιοσημεῖωτο γεγονός.

— Χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, αὐτὸ εἶναι πού θὰ ἔπρεπε νὰ προκα-
λέσει τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων φίλων μας. Στὴν Ὀθωμα-
νικὴ Αὐτοκρατορία ἐμφανίζεται τώρα μιὰ καινούργια νοστροπία. Βάζει
ἓνα τέρμα στὶς διενέξεις ἀνάμεσα στὰ Ἑθνη καὶ ἐξελίσσεται σὲ ἓνα κα-
ταπληκτικὸ διεθνισμὸ, ἐνώνοντας εἴκοσι φυλὲς γιὰ νὰ σχηματίσει ἓνα
καὶ μόνον ὀθωμανικὸ ἔθνος, εὐρύτατα ἀποκεντρωμένο.

Ἐστερα ἀπὸ τὴν περίτρανη νίκη τους, οἱ Πέρσες δημοκράτες ἀπέ-
κτησαν τεράστια ἐπιρροή σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα. Ὁ Τοῦρκος, πού θεω-
ρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἀνώτερο ἀπὸ τὸν Πέρση, δὲν μπορεῖ νὰ δεχτῆ πὼς
εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἔχει κι αὐτὸς ἓνα καθεστῶς μὲ πολιτικὲς ἐλευθερίες.
Τοῦρκοι καὶ Ἀρμένιοι ἔχουν κιόλας σχηματίσει πολλὰς φορὰς ἀντάρτι-
κες ὀμάδες. Οἱ ἥρωικοὶ «Φενταγί», πού δημοσιεύσατε τίς φωτογραφίες
τους, ἀνήκουν σὲ μιὰν ἀπὸ τίς ὀμάδες αὐτές.

Στὴν ἴδια τὴν Τουρκία, τὰ ἐπαναστατικὰ κόμματα ἀναπτύσσου κι
αὐτὰ κάποια δράσις γιὰ ν' ἀγωνιστοῦν ἐνάντια στὴν καταπίεσι, νὰ ἀν-
ταποδώσουν τὰ χτυπήματα, καὶ ν' ἀποκτήσουν μὲ τὰ ὄπλα τὴν προστα-
σία πού κανένας δὲν τοὺς προσφέρει· κι ἀκόμα γιὰ νὰ πείσουν τὴν κοι-
νότητα ὅτι οἱ ἀπόψεις τους εἶναι ὀρθές, καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ βοήθεια
καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς. Ἀλλὰ μ' ὅλο πού δὲν τοὺς μένει καμιὰ ἄλλη λύ-
σις, οἱ Ἀρμένιοι τῆς Τουρκίας δὲ δέχονται μὲ κανένα τρόπο νὰ καταφύ-
γουν στὴ βία: προτιμοῦν τὴ σχετικὴ ἄνεσις μιᾶς πρόσκαιρης ἀσφάλειας,
πού τὴν ἔχουν ἀπὸ καιρὸ συνηθίσει, παρὰ τὸν ἀβέβαιο ἀγῶνα γιὰ τὴν
ἀπελευθέρωσι. Ἡ ἰδεολογικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄδυσσος πού τοὺς χωρῖζει
εἶναι ἀκόμα πολὺ μεγάλη, καὶ οἱ προύχοντες, ὅπως καὶ οἱ ἀγρότες, δια-
χωρῖζου ἐπίμονα τὴ θέσι τους ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους διανοούμενους καὶ
τοὺς πολιτικὸς ταραξίες πού καὶ ἡ βιαιότητά τους καὶ οἱ σοσιαλιστικὲς
τους θεωρίες δὲν παύουν νὰ τοὺς φαίνονται ἐπικίνδυνες. Ὅπως καὶ ἡ γε-
νιὰ τῆς «λαϊκιστικῆς» κίνησις στὴ Ρωσία, ἔτσι καὶ οἱ ἐπαναστάτες αὐ-
τοὶ εἶναι ξένοι πρὸς τὴν ἀγροτιά, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐκδικητικὲς ἐ-
νέργειες, δὲ συναντοῦν παρὰ προδοσίαν ἢ ἀπρόθυμην βοήθειαν· σχετικὰ μὲ
τὴν ἀστικὴ τάξι τῆς Κωνσταντινούπολης, τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα πιὸ
ξεκάθαρα: ἀγαμισοθήητος εἶναι ὁ ταξικὸς ἀνταγωνισμὸς, καὶ οἱ πρού-
χοντες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πατριάρχη, δὲ διστάζου νὰ καταγγέλλου
τοὺς κινδύνους μιᾶς τέτοιας δράσις, καὶ νὰ διακηρύττου τὴν προσήλω-
σὴ τους στὸ Σουλτάνο. Αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί οἱ περισσότερες δολοφονικὲς
ἀπόπειρες στρέφονται ἐνάντια σὲ ἀρμενικὲς προσωπικότητες πού κατη-

γορούνται για «συνεργασία». Και από τις δυο λοιπόν μεριές, υπάρχει ένας κοινωνικός διαχωρισμός: Τούρκοι και Ἀρμένιοι προύχοντες ἐνάντια σὲ Τούρκους και Ἀρμένιους ἐπαναστάτες. Μὰ εἴτε εἶναι προύχοντες εἴτε ἐπαναστάτες, ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι ζοῦνε μέσα σὲ μιὰ ψευδαίσθηση: ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης, ὁ πραγματικός φυλετικός και θρησκευτικός διαχωρισμός ἐμφανίζεται και πάλι πολὺ σύντομα, κι αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος πὺ θὰ ὑπερισχύσει και θὰ προκαλέσει τὴν ἐξαπόλυση και τὴν κλιμάκωση τῆς γενοκτονίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΥΣ

«Χιλιάδες νέοι, Τούρκοι, Ἕλληνες, Ἀρμένιοι, Βούλγαροι κ.λ.π., σχηματίζουν σήμερα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μιὰν ἐπιλεκτὴ διανοούμενη τάξη μὲ ἠθικὲς ἀρχές, πὺ εἶναι ὀλοένα και πὺ δύσκολο γιὰ τὸ Σουλτάνο νὰ καταστείλει τὰ ἐπιστημονικά και φιλελεύθερα ἰδανικά τους. Οἱ διώξεις ἐνάντια στὴν τάξη τούτη συντέλεσαν στὸ γ' αὐξηθεῖ και νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἐπιρροή της. Οἱ φιλελεύθεροι τῆς Κωνσταντινούπολης, πὺ ἐξορίστηκαν ἀπὸ τὸν Ἀμπντούλ Χαμίτ σὲ διάφορες ἐπαρχίες, ἔχουν διαδόσει ἐκεῖ τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς τῶν πράξεων τῆς ἀπολυταρχίας, καθὼς και τὴν ἐπαναστατικὴ τους νοοτροπία. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τους, ὀλόκληρη ἡ Ἀρμενία βρίσκεται σήμερα σὲ ἐξέγερση ἐνάντια στὸ Σουλτάνο. Διώχνουν τοὺς κρατικούς λειτουργοὺς ἀπὸ τὶς πόλεις· παρασύρουν τοὺς στρατιῶτες, ἀκόμα και τοὺς στρατιωτικούς, σὲ ἐξέγερση· ἀπαιτοῦν ἔντονα τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Συντάγματος πὺ ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ νόμιζε πὺς τὸ εἶχε θάψει γιὰ πάντα στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ταίφ μαζί μὲ τὸ πτώμα τοῦ ἀποκεφαλισμένου Μιντάτ· οἱ γενικὲς γραμμὲς τοῦ Συντάγματος, πὺ ζητᾶ ἐπίμονα ὁ λαός, ἔχουν κιόλας σκιαγραφηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους ἐκείνων πὺ εἶχαν συντάξει τὸ Σύνταγμα τοῦ 1876».²¹ Ἡ παραπάνω περιχοπὴ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν πρόλογο μιᾶς βιογραφίας τοῦ Μιντάτ, γραμμένης ἀπὸ τὸ γιό του, και χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ Μάη τοῦ 1908· και ὁ ὑπερβολικός της τόνος ἀποδείχνει τὸν ἀναβρασμὸ πὺ ἐπικρατεῖ στοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ἀπολυταρχίας.

Ἀποκομμένος ἀπὸ κάθε πραγματικότητα, στὸ παλάτι τοῦ Γιλντίζ-Κιόσκ, ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ δὲν ἔχει συνειδητοποιήσει τὶς φοβερὲς ἀπειλὲς πὺ κλονίζουν κιόλας τὴν ἐξουσία του: τὴ διοικητικὴ και οικονομικὴ ἐξαθλίωση τῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ὀλοένα και πὺ ἔντονη παρουσία τῶν ξένων και τὶς αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις τους, τὴ δυσαρέσκεια μιᾶς ἀντιπολίτευσης, πὺ ἂν και ὀλίγαριθμη και ἐξόριστη, ἔχει τεράστια ἐπιρ-

ροή στην ίδια την Τουρκία, και ιδιαίτερα στους στρατιωτικούς, όποιον βαθμό κι αν έχουν. Τα μέλη του Συνεδρίου που είχε συγκληθεί από τα αντιπολιτευόμενα κόμματα το Δεκέμβρη του 1907 στο Παρίσι, είχαν τάξει σά διορία δέκα οχτώ μήνες για να συναντηθούν στην Κωνσταντινούπολη: έφτά μήνες στάθηκαν αρκετοί, έστω κι αν χρειάστηκαν άλλοι έννιά για να παραιτηθεί ο Σουλτάνος. Γιατί τον Ίούλιο του 1908 ξεκινά μια επανάσταση σέ δυο χρόνους. Αρχίζει μ' ένα στρατιωτικό πραξικόπημα στη Θεσσαλονίκη: συσπειρωμένοι γύρω από τον Εμδέρ και τον Νιαζί (που αναδείχτηκε στόν πόλεμο ενάντια στην Ελλάδα), μερικοί αξιωματικοί ρίχνονται στην περιπέτεια μιάς συνωμοσίας. Οι αξιωματικοί αυτοί είναι έθνικιστές, και σκοπός τους είναι να σώσουν την αυτοκρατορία: αφού ο Άμπντολλ Χαμίτ στάθηκε ανίκανος ν' αντισταθεί στίς ξένες πιέσεις, που γίνονται ακόμα πιο απειλητικές ύστερα από την πρόσφατη συνάντηση του Νικολάου του Δευτέρου και του Έδουάρδου του Έδδόμευ, αποφασίζουν αυτοί τώρα να πάρουν τή σκυτάλη. Άδράνεια του άποτυφλωμένου Σουλτάνου, αδύναμη στρατιωτική αντίσταση των πιστών στο Σουλτάνο, τύχη ή αποφασιστικότητα των στασιαστών — ό,τι και να είναι, ή επιχείρηση πετυχαίνει: ο Εμδέρ και ο Νιαζί άπευθύνουν έκκληση στο στρατό και τή χώρα, ζητώντας τήν επαναφορά του Συντάγματος του 1876: μέσα σέ δυο εβδομάδες, ή κίνηση διογκώνεται και ο Άμπντολλ Χαμίτ αντιμετωπίζει τήν άπειλή ενός έμφυλου πολέμου στη Μακεδονία. Στο στρατό πολλαπλασιάζονται οι λιποταξίες. Ο Σουλτάνος νιώθει τόν έαυτό του άπομονωμένο, γι' αυτό και ύποχωρεί: στίς 24 Ίουλίου, διακηρύσσει τήν επαναφορά του Συντάγματος.

Η πρώτη αυτή νίκη, που μοναδικός της σκοπός είναι να επιβάλει στο Σουλτάνο μιάν έθνική κυβέρνηση ικανή να σώσει τήν αυτοκρατορία, επαναφέρει στην Κωνσταντινούπολη όλους εκείνους που, από τήν έξορία τους στο Παρίσι ή στη Γενεύη, ξεκίνησαν τόν άγώνα για τήν αναγέννηση τής Τουρκίας: Τούρκοι διανοούμενοι και πολιτικοί άντρες (μέ επικεφαλής τόν Άχμέτ Ριζά — θαυμαστή του Auguste Comte), Άρμένιοι επαναστάτες κ.τ.λ., όλοι όσοι είχαν συγκεντρωθεί στο Συνέδριο του 1907 και που, πριν ακόμα από τή χρονολογία εκείνη είχαν αρχίσει να συνδυάζουν τίς προσπάθειές τους. Και μέσα στη γραμμή αυτή τής άπόλυτης όμοφωνίας, μόλις γίνεται γνωστό πως ο Σουλτάνος έχει άποδεχθεί τίς απαιτήσεις των στασιαστών, ή επιτυχία του πραξικόπηματος άκολουθείται από τήν καταπληκτική και γεμάτη ένθουσιασμό συναδέλφωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και όλων των πληθυσμών. Στην Κωνσταντινούπολη, τó ξέσπασμα τής χαράς που ώθει τούς ανθρώπους να ξεχύνονται στους δρόμους, έχει για επικόλοθο άπειρες σκηνές όπου βλέπει κανείς Τούρκους και Άρμενίους, μουσουλμάνους και

χριστιανούς ανάκατα, να χειροκροτούν τα πρώτα δήματα ενός νέου καθεστώτος. Τα μίση, οι φόβοι, οι συγκρούσεις που τόσο συχνά ύπήρξαν αίματηρές και φρικιαστικές, όλα ξεχνιούνται μέσα στο πρωτοχάραμα μιάς Τουρκίας νέας και συμφιλωμένης.

Έτσι, μέσα σέ μερικές μέρες, όλα φαίνονται να έχουν ξαφνικά αλλάξει. Το Σύνταγμα του 1876 — πρωταρχικός στόχος των στασιαστών αξιωματικών — επιτέλους εφαρμόζεται, και ταυτόχρονα ο έμπνευστής του, Μιντάτ πασάς, άποκαθίσταται ύστερα από τριάντα χρόνια. Ο Άμπντολλ Χαμίτ άπομακρύνει τούς κατασκόπους του, αλλάζει τούς ύπουργούς του, δέχεται τή σύγκληση του Κοινοβουλίου στίς 17 του Δεκέμβρη, και παρίσταται ο ίδιος στην πρώτη πανηγυρική συνεδρίαση τής Συνέλευσης αυτής που συμβολίζει — μ' όλο που έχει συγκληθεί τόσο διαστικα — τήν άπαρχή μιάς φιλελεύθερης πολιτικής μαζί με τήν αναγέννηση τής αυτοκρατορίας. Τους πρώτους αυτούς μήνες, μαζί με τήν πραγματική εγκαθίδρυση ενός συνταγματικού και φιλελεύθερου καθεστώτος, πάνω στα δυτικά πρότυπα, όλα προαναγγέλλουν τήν επανασύνδεση των χριστιανών με τήν έθνική κοινότητα. Είναι τó τέλος του εφιάλτη.

Όρισμένα μέλη τής ομάδας που ξεκίνησε τήν επανάσταση, άπαιτούν τήν άμεση παραίτηση του Άμπντολλ Χαμίτ: φοβούνται μιάν άντεπανάσταση. Και τα γεγονότα τούς δικαιώνουν: τόν Άπριλη του 1909, ύστερα από έναν πολυτάραχο χειμώνα (διφορούμενες πολιτικές μεταρρυθμίσεις, οικονομικά προβλήματα, διενέξεις με τίς Μεγάλες Δυνάμεις που επαναλαμβάνουν τίς πιέσεις τους σέ όλους τούς τομείς), ο Άμπντολλ Χαμίτ προσπαθεί, με μιά καινούργια ενέργεια ν' άκυρώσει όλα εκείνα που ύποχρεώθηκε ως τώρα να δεχτεί. Και τó τεράστιο κύμα βίας — λαϊκής και θρησκευτικής — που έξαπολύεται τήν έποχή εκείνη στην αυτοκρατορία, να είναι ίσως αδόρμητο, να είναι τó άποτέλεσμα μιάς παραδοσιακής άλλεργίας ενάντια σέ μιάν άλλαγή που στην ούσία της είναι λαϊκή, άθρη, έξοσυγχρονιστική και βασισμένη στην αρχή τής ισότητας; Ένα όμως είναι βέβαιο: για δέκα πέντε όλόκληρες μέρες, οι διαδηλώσεις κλιμακώνονται άλυσιδωτά σέ όλα τα μέρη, πολλαπλές, βίαιες και πίσω από τó μεσαιωνικό φανατισμό μιάς έξισλαμιστικής αντίδρασης, κρύβεται μιά πραγματική άντεπανάσταση που πιθανότατα ύποκινείται από τή Μωαμεθανική Ένωση, που μήνες τώρα συγκεντρώνει στα κρυφά όλους όσους πληγώθηκαν και δυσारेστήθηκαν από τήν τροπή που είχαν πάρει τα πράγματα. Αν ή άντεπανάσταση είχε πετύχει, ο Άμπντολλ Χαμίτ θα επανακατόυσε άκέραια τήν τυραννική έξουσία που άκούυσε πάνω στην αυτοκρατορία. Οι νέοι κυβερνήτες περνούν δύσκολες στιγμές γιατί είναι τώρα, όπως και οι χριστιανοί, στόχος των φανατικών. Η έπιλεκτή τάξη των Άρμενίων δέ θεωρεί τούς Νεότουρκους ύπεύθυνους

για τον αντιδραστικό του τον αιφνιδιασμό, και εξακολουθεί να τους υποστηρίζει, ως το σημείο να κρύβει μερικούς απ' αυτούς στις πιο κρίσιμες μέρες. Και όταν οι ταραχές επιτρέπουν στον Άμπντούλ Χαμίτ να επιβάλει την παραίτηση των Νεότουρκων και να τους αντικαταστήσει με πιστούς του ύπουργούς, ή Έπιτροπή Ντασχαντζουτιούν συμμαχεί, μαζί με τις άλλες εθνικές επιτροπές, με τις διάφορες οθωμανικές επιτροπές (που άποσιωπούν τις διαιρέσεις τους σε «Νεότουρκους» — τους θεωρούμενους την εποχή εκείνη ως πιο εθνικιστές — και «φιλελεύθερους»), για να μπορούσάραουν τις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου και ν' άπευθύνουν μιάν έκκληση για «οθωμανική ενότητα». Τέλος, τα στρατεύματα της Μακεδονίας φτάνουν στην Κωνσταντινούπολη και άποτυχαίνει ή άπόπειρα άντεπανάστασης: ο Άμπντούλ Χαμίτ καθαιρείται, ο μικρότερος άδελφός του τον διαδέχεται, και ή επανάσταση των Νεότουρκων θριαμβεύει δριστικά.

Άλλά οι βιαιότητες εξαπολύονται για μιάν ακόμα φορά, και πάνω απ' όλα ενάντια στους χριστιανούς' οι ίδιοι οι Άρμένιοι είναι θύματα μιας καινούργιας και τρομαχτικής σφαγής στα Άδανα. Αναφαίνεται έδω δλοκάθαρα πως οι παλιοί φυλετικοί και θρησκευτικοί ανταγωνισμοί δεν έχουν εξαλειφθεί από τη μιá μέρα στην Άλλη, μέσα στη συναδέλφωση της καινούργιας Τουρκίας, και αναμφίβολα υπάρχει βαθύτατος διαχωρισμός ανάμεσα στο «πιστεύω» της Ισοτιμίας και της συνταγματικότητας της νέας κυβέρνησης (να ενώσει, δηλαδή, χριστιανούς και μουσουλμάνους) και τις ουσιαστικές παρορμήσεις που εξακολουθούν πάντα να άθουν τις λαϊκές μάξες.

Η φρικαλέα πραγματικότητα είναι ξεκάθαρη: είκοσι χιλιάδες πάνω - κάτω νεκροί συσσωρεύονται σε δεκαπέντε μέρες στους δρόμους των πόλεων και σ' ολόκληρο το βιλαέτι, — στο Σίς, στην Ταρσούνα και άλλοι. Ένας Ρώσος αξιωματικός άφηγείται λίγο άργότερα αυτά που είδε με τα μάτια του στα Άδανα: «Απερίγραπτη είναι ή όψη που παρουσιάζουν οι καταστραμμένες συνοικίες: τα τρία τέταρτα της πόλης δεν υπάρχουν πιά, και άθικτες μονάχα παραμένουν οι μουσουλμανικές συνοικίες. Στις όχθες του ποταμού Σιχούν, ό,τι μένει από την πόλη (ή ή 6000 σπίτια) δεν είναι παρά μιá στοίβα έρείπια' έδω κι εκεί καμένοι τοίχοι με ξεχαρβαλωμένα παράθυρα, ταβάνια και πατώματα, σχηματίζουν μιá μάζα από ανακατεμένα συντρίμια. Στο μέρος τούτο της πόλης βασίλειει νεκρική σιωπή' δέ βλέπει κανείς παρά λιμασμένες γάτες, σκύλους και κοράκια, κάποτε - κάποτε έναν δύσμοιρο Άρμένιο να άναζητά μέσα στα έρείπια του σπιτιού του κάτι που να σώθηκε από την καταστροφή...».²⁴

Στα 1907 κιόλας, οι Άρμένιοι είχαν έντονα διαμαρτυρηθεί γιατί

οι τοπικές Άρχές τους είχαν κατηγορήσει για «συνωμοτική δράση», και με το πρόσχημα αυτό είχαν εξαπολύσει τις σφαγές, που τελικά πραγματοποιούνται στις 14 του Άπρίλη, την επάυριο της εξέγερσης ενάντια στο Σύνταγμα, στην Κωνσταντινούπολη' και εξακολουθούν ολόκληρη την έβδομάδα, ξαναρχίζουν στις 25 του μηνός για πολλές μέρες — και βρίσκόμεστε πάλι μπροστά στη συνηθισμένη εικόνα: δολοφονίες, βιασμοί, λεηλασίες, πυρπολήσεις, συμμετοχή του στρατού και ενός μέρους των έπίσημων Άρχών, όπως αναφέρεται σε μιάν έκθεση της ρωσικής πρεσβείας: «... τα τουρκικά στρατεύματα που βρίσκονται στα Άδανα, καθώς και οι μουσουλμάνοι προύχοντες της πόλης, τρέφουν πάντα το ίδιο μίσος ενάντια στους χριστιανούς. Η κατάσταση πολιορκίας, που έχει έπιβληθεί στην πόλη αυτήν, άφορα πάνω απ' όλα τους χριστιανούς. Η τοπική έξουσία δείχνει έπιείκεια για τους ένόχους των σφαγών και προσπαθεί να ρίξει όλη την εθύνη στους χριστιανούς...».²⁴

Στο Παρίσι, ο Γάλλος ύπουργός των Έξωτερικών έπιβεβαιώνει τα γεγονότα στη Βουλή: «Δυστυχώς, ο στρατός που είχε σταλεί για να έμποδίσει και να καταστείλει τις βιαιότητες πήρε, αντίθετα, μέρος σ' αυτές. Όλα τούτα είναι άπόλυτα εξακριβωμένα».¹ Και μόλις καταπαύει προσωρινά ή φανατική όρμητικότητα, όλα ξαναρχίζουν και πάλι όπως πριν: κανένας δεν τιμωρείται, και δικάζονται μονάχα μερικοί Άρμένιοι που τους παρουσιάζουν σα «στασιαστές' μ' όλο που ένας Νεότουρκος, ο Ταλαάτ, είναι πρόεδρος της έπιτροπής που όργανώνει τη διανομή της βοήθειας, την προερχόμενη από τη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες (ή κοινή γνώμη σε ολόκληρο τον κόσμο είχε βαθιά συγκινηθεί από τις όμότητες που επαναλαμβάνονταν, ενώ όλοι νόμιζαν πως θα εξαφανίζονταν για πάντα μαζί με το παλιό καθεστώς), δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι που είχαν χάσει όλα τα υπάρχοντά τους, εξακολουθούν να παραμένουν έκτεθειμένοι στο λιμό και την εξαθλίωση' και τούτην ακόμα τη φορά, άδύνατο είναι να εξακριβωθεί ο αριθμός των θυμάτων. Από την άποψη αυτήν, υπάρχει κάτι το πολύ ένδεικτικό: ή οθωμανική Βουλή θεωρεί άρχικά ότι οι Άρμένιοι έπιτέθηκαν πρώτοι (άφού τα πρώτα έπίσημα τηλεγραφήματα σημειώνουν πως τα περισσότερα θύματα είναι Μουσουλμάνοι), και άποφασίζει τον Ιούνιο ν' άναθέσει την έρευνα των γεγονότων σε δυο από τα μέλη της: τον Άρμένιο Μπαμπικιάν, και τον Τουρκο Γιουσούφ Κεμάλ' στις άρχές Αυγούστου, οι δυο άπεσταλμένοι έπιστρέφουν στην Κωνσταντινούπολη με στατιστικές όλότελα άντιφατικές: ο Μπαμπικιάν αναφέρει 620 μουσουλμάνους νεκρούς και ο Κεμάλ 1.197' ο Μπαμπικιάν 18.660 Άρμένιους νεκρούς και ο Κεμάλ 5.153. Δύο μέρες άργότερα πεθαίνει ο Μπαμπικιάν και δεν γίνεται πιά κανένας λόγος για τις έκθέσεις.

Όπως και να είναι, οι Τούρκοι εϋθύνονται αναμφίβολα, και όλες οι μαρτυρίες των ξένων το επιβεβαιώνουν· αλλά οι Ἀρμένιοι πολιτικοὶ ἄντρες δὲ θέλουν νὰ πιστέψουν πὼς οἱ Νεότουρκοι συναδέλφοί τους στὴν κυβέρνηση εἶναι συνένοχοι στὴν ὑπόθεση αὐτήν, και μ' ὄλο πὸν ξέρουν καλά πὼς δὲν ὑπάρχει γι' αὐτοὺς ἄλλη λύση παρὰ «ἡ σφαγὴ ἢ ἡ Ρωσία» 27, δίνουν μονάχα προσοχὴ στὰ ἐγκωμιαστικά λόγια πὸν — στὴν κηδεῖα τῶν στρατιωτῶν πὸν πλήρωσαν μὲ τὴ ζωὴ τους τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸν Ἀπρίλη — ὁ Ἐμβέρ και ὁ Σεφκὲτ ἐκφωνοῦν, τονίζοντας τὴ ρωμαλέα συναδέλφωση τῶν μουσουλμάνων, τῶν χριστιανῶν και τῶν Ἑβραίων. Λεγκαλιστὲς ὡς τὰ ἄκρα, οἱ ἡγέτες τῶν Ἀρμενίων δέχονται τὴν ἐκδοχὴ τοῦ «τυχαίου γεγονότος» και ἐξακολουθοῦν νὰ συμμετέχουν στὸν κοινοβουλευτικὸ μηχανισμό· εἶναι ἄλλωστε μέλη πολλῶν ὀργανισμῶν τοῦ νέου καθεστώτος, βουλευτὲς, ὑπουργοὶ κ.τ.λ., και μ' αὐτὴν τὴν ιδιότητα ἐκφράζουν — στὴ Βουλὴ, στὶς ἐφημερίδες, μὰ ποτὲ ἄλλοῦ — τὴν ἀνησυχία τους γιὰ τὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης τῶν συμπατριωτῶν τους. Κρίνουν ὅμως τὴ «Νέα Τουρκία» μὲ διορατικότητα, ὅπως ἀποδείχεται ἀπὸ μιὰν ἐκθεση πὸν, στὰ 1910, παρουσιάζει τὸ κόμμα «Ντασανάκ» στὸ Διεθνὲς Σοσιαλιστικὸ Συνέδριο τῆς Κοπεγχάγης: «Περὶττὸ εἶναι ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ πὼς ὁ ὀθωμανικὸς κοινοβουλευτισμὸς ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι τέλειος. Τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο ὑπερέχει — πρόκειται σχεδὸν γιὰ τὴ δικτατορία μιᾶς Ἐπιτροπῆς. Τὸ σημερινὸ καθεστῶς εἶναι βέβαια γιὰ μᾶς μιὰ λύτρωση ἀπὸ τὴν κόλαση τοῦ Χαμίτ· ἕνας ἀνεμὸς ἐλευθερίας πνέει στὶς ζοφερὲς αὐτὲς περιοχὲς ὅπου, ἄλλοτε, ποτάμι κυλοῦσε τὸ αἷμα. Ἀσήμενον ὅμως εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν βασικῶν μεταρρυθμίσεων, τὸ ἔργο τοῦ σημερινοῦ καθεστώτος. Οἱ μὴ τουρκικὲς ἐθνότητες θεωροῦνται ἀπὸ τὸ νόμο ἀπλὲς «θρησκευτικὲς κοινότητες».

Μολαταῦτα, ἀναφαίνεται ὀλοένα και πιὸ ξεκάθαρα ὅτι ἡ συναδέλφωση δὲν ἦταν παρὰ κάτι τὸ στιγμιαῖο — ἄλλη μιὰ ψευδαῖσθηση. Τὰ σήματα κινδύνου πολλαπλασιάζονται. Παρ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις ὅπου οἱ κοινότητες παρουσιάζονται ἐνωμένες, ὑπάρχει κάτι τὸ ἀδιαφιλονίκητο: ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐξουσία εἶναι συγκεντρωμένη στὰ χέρια τῆς μικρῆς ὀμάδας πὸν ἔχει ἀναλάβει ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ τὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θρῖσκονται τῶρα στὴν Κωνσταντινούπολη, και ἡ ὀμάδα πὸν ἔχουν σχηματίσει εἶναι αὐθυπόστατη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ κόμματα και τὴν κυβέρνηση: ἀποκαλεῖται «Ἐπιτροπὴ» — ἀπλοποιημένη ὀνομασία πὸν προέρχεται ἀπὸ κείνην τῶν δυὸ ὀμάδων, τοῦ Παρισιοῦ και τῆς Θεσσαλονικῆς, δηλαδὴ τῆς Ἐπιτροπῆς «Ἐνωση και Πρόδοσ». Μὲ τὴ σύντομη τούτη ὀνομασία, ὑποδηλώνει στὴν πραγματικότητα τὴν παντοδυναμία μιᾶς ὀμάδας, πὸν δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποιὸς

ἀπαρτίζεται, ὅτε και ποιὸς εἶναι ὁ ἐπίσημος ἡγέτης τῆς, και πὸν συσκέπτεται πάντα μυστικά, πρὶν ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις τῆς. Ἀξιωματικοὶ ἢ πολιτικοὶ ἄντρες, εἶναι 95% Τούρκοι, και ἀνάμεσά τους — στὴν ὀμάδα πὸν ἐλέγχει ὅλες τὶς ἀποφάσεις — ὑπάρχουν μονάχα ἕνας ἢ δυὸ μὴ Τούρκοι, και αὐτοὶ εἶναι Ἑβραῖοι (Τζαβὲτ Μπέης). Ἡ ἀναλογία τούτη ἀντιστοιχεῖ ἄλλωστε μ' ἐκείνην πὸν ὑπάρχει στὸ Κοινοβούλιο: 216 μουσουλμάνοι γιὰ ἕνα σύνολο ἀπὸ 262 βουλευτὲς (ἀπ' αὐτοὺς οἱ δέκα εἶναι Ἀρμένιοι).

Ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀναφαίνεται ἀπὸ τῶρα κίβλας — και μάλιστα στὸς ἀξιωματικούς — μιὰ ὑπερθεθνικιστικὴ τάση πὸν ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τοὺς ἀρχικοὺς στόχους τῆς ἐπανάστασης. Γιὰ τοὺς ἄνθρώπους αὐτοὺς πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νὰ «τουρκοποιηθεῖ» τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ και τῶν θεσμῶν ἀκολουθώντας τὰ πρότυπα τῆς τσαρικής πολιτικῆς, πιστεύουν πὼς ἡ σωτηρία τῆς αὐτοκρατορίας ἀπαιτεῖ τὴν ἐνοποίηση ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ Κράτους. Και γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτόν, ἐπιβάλλουν διαφόρους νόμους, πὸν ἐνισχύουν τὴ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας, περιορίζουν τὰ προνόμια τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων, και ἀπαγορεύουν μάλιστα σὲ ὀποιοδήποτε ὄλλογο νὰ φέρει τὸ ὄνομα τῆς ἐθνότητος πὸν τὸν ἰδρύει. Και πραγματικά, τὸ ἄρθρο 4 τοῦ Νόμου γιὰ τὴ σύσταση συλλόγων, πὸν ψηφίστηκε στὰ 1909, ὀρίζει ὅτι «ἀπαγορεύεται ἡ σύσταση πολιτικῶν συλλόγων πὸν βασίζονται σὲ μιὰν ἐθνότητα και ἔχουν τὸ ὄνομά τῆς». Μ' ὄλο πὸν δὲ γίνεται ἀκόμα λόγος γιὰ «φυσικὴ» ἐξόντωση τῶν ἀλλόφυλων μειονοτήτων, ἡ τάση αὐτὴ προκαλεῖ ἀνησυχίες γιὰ τὴν ἀκρότητα και τὴν ἀποφασιστικότητα πὸν ὑποδηλώνει. Μὲ στόχο τόσο τοὺς Ἀραβες ὅσο και τοὺς χριστιανούς, ἡ ἰδέα τοῦ ἐκτουρκισμοῦ ὀλόκληρης τῆς αὐτοκρατορίας ἀναπτύσσεται δημόσια στὸ Κοινοβούλιο· και σίγουρα ἀπασχολεῖ ἀπὸ τῶρα κίβλας τὶς μυστικὲς συνεδριάσεις τῆς Ἐπιτροπῆς, και ἀναφαίνεται ὀλοκάθαρα στὸ Συνέδριο πὸν συγκαλεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ στὰ 1910.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ νέα κυβέρνηση ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει πολυάριθμα προβλήματα. Στὸ ὀικονομικὸ πεδίο χρειάστηκε νὰ συνάψει καινούργια δάνεια, γιὰ τὴν ὀμνηστικὴ πὸν προσφέρουν ξένοι ἐμπειρογνώμονες, ἡ κατάσταση εἶναι καταστροφικὴ· και κανένας βέβαια δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ σταματήσει ἡ σημαντικὴ ἐπιχείρηση τῆς κατασκευῆς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τῆς Βαγδάτης, ὅτε και τὰ πράγματα νὰ ξαναφτάσουν στὴ χρεοκοπία. Μ' ὄλο πὸν ἡ γερμανικὴ παρουσία εἶχε στιγμιαῖα ἀτονίσει μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1908 - 1909, γερμανικὲς και αὐστριακὲς τράπεζες προμηθεύουν ἀπὸ τὰ 1910 και μπρὸς τὰ ἀπαιτούμενα κεφάλαια. Ἡ Γαλλία ὅμως παραμένει πάντα ἡ χώρα πὸν κάνει τὶς περισσότερες ἐπενδύσεις στὴν Τουρκία, και στὰ 1914 ἀκόμα, ὑπογράφει

μέ την κυβέρνηση των Νεοτούρκων δημοσιονομικές και οικονομικές συμβάσεις. Τò ἴδιο καὶ ἡ Ρωσία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία: ἡ εὐρωπαϊκὴ πίεση παραμένει πάντα αἰσθητή.

Καὶ τὸ φάσμα τοῦ διαμελισμοῦ πλανιέται πάντα πάνω στήν Τουρκία. Γιατί, χωρὶς νὰ περιμένουν τὴ σταθεροποίηση τοῦ καινούργιου καθεστώτος, καὶ ἀποδείχνοντας γιὰ μὴν ἀκόμα φερόντας τόσο παραπλανητικὰ ἦταν τὰ μεγαλόσχημα λόγια γιὰ τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν καὶ τὴ βοήθεια σὲ μὴν ἀναδημιουργημένη Τουρκία, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ξαναγυρίζουν ἀπὸ τὰ 1908 κίβλας στήν ἐπεκτατικὴ τους πολιτικὴ. Καὶ πρῶτα - πρῶτα, ἡ Αὐστρουγγαρία ἀποφασίζει, μονόπλευρα — χωρὶς νὰ συμβουλευτεῖ κανέναν (ἐκτὸς θέβαια ἀπὸ τὴ Γερμανία) — νὰ προσαρτηθεῖ, τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1908, τὴ Βοσνία - Ἑρζεγοβίνη, πού ἡ διοίκησής της τῆς εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Ἡ Τουρκία παίρνει ἀρχικὰ σὰν ἀνταμοιβὴ μὴ χρηματικὴ ἀποζημίωση, ἀλλὰ τελικὰ ὑποχρεώνεται νὰ ὑποκύψει μπροστὰ στὸ «τετελεσμένο γεγονός». Ταυτόχρονα, ἡ Βουλγαρία προκηρύσσει τὴν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία της, καὶ ὁ πρίγκιπας Φερδινάνδος γίνεται βασιλιάς. Λίγο ἀργότερα, ἔρχεται ἡ σειρά τῆς Ἰταλίας: δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκτήσει πολλὰ πράγματα τῆς χρειάζεται ἡ Λιβύη — ἡ ἀποκαλούμενη τὴν ἐποχὴ ἐκείνην Τριπολιτίδα. Αὐτὸ σημαίνει πόλεμο, δηλαδὴ ἀκόμα ἕναν ἀκρωτηριασμό. Τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1911, ὕστερα ἀπὸ ἕνα τελεσίγραφο στήν τουρκικὴν κυβέρνησιν, οἱ Ἰταλοὶ ἀποβιδάζονται στήν Τρίπολη καὶ τὴ Βεγγάζη, καὶ ἀναγγέλλουν τὴν προσάρτησιν τοῦ ἐδάφους ὅπως ὁμοίως οἱ ἐχθροπραξίες συνεχίζονται στήν ἔρημο, ἀνοίγουν ἕνα δεύτερο μέτωπο στὸ Αἰγαῖο, καταλαμβάνοντας τὴ Ρόδο καὶ τὰ γειτονικὰ νησιά, καὶ ἀφοῦ βομβαρδίσουν τὴ Βηρυτὸ, ἐμφανίζονται στὰ Δαρδανέλια. Καὶ ταυτόχρονα, τὰ βαλκανικὰ κράτη ἐξαπολύουν τὸν πόλεμο ἐναντία στήν Τουρκία, ἐπιφελοῦμενα ἀπὸ τὴς διενέξεις της μετὰ τὴν Ἰταλία, σὲ μὴν ὑστατὴ προσπάθεια νὰ τῆς ἀποσπᾶσιν τὴς τελευταῖες κτήσεις της στήν Εὐρώπη.

Τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1912, ἡ Τουρκία βρίσκεται λοιπὸν ἀνάμεσα σὲ δύο πυρᾶς: ἀπὸ τὴ μὴ μεριά εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ὑποκύψει στὴς ἀπαιτήσεις τῆς Ἰταλίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρέπει νὰ ὑποστῇ ἕναν πόλεμο ὅπου — ἀντιμέτωπη μετὰ τὴν Σερβία, τὴ Βουλγαρία, τὸ Μαυροβούνι καὶ τὴν Ἑλλάδα — τὰ χάνει ἀρχικὰ ὅλα, ὕστερα ἀπὸ ἀναπάντεχες ἡττες τῶν στρατευμάτων της: οἱ νικητὲς ὁμοίως δὲν εἶναι ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴν εἰρήνην τοῦ Μάη 1913, καὶ διαπληκτίζονται ἀνάμεσά τους. Ἔτσι, στήν τελικὴ συνθήκην τοῦ Βουκουρεστίου, τὸν Αὐγούστου τοῦ ἴδιου χρόνου, οἱ Τούρκοι ἔχουν τουλάχιστον σώσει τὴν Ἀδριανούπολη — μικρὸ προγεφύρωμα, πού μονάχα αὐτὸ τοὺς μένει ἀπὸ τὴ μεριά τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ἀλβανία καὶ

τὴ Μακεδονία, ἀκόμα καὶ τὴν Κρήτη. Μετὰ τὸ τελευταῖο τοῦτο ἀνασκίρτημα, πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ μετριάσουν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα πού εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τὴς ἀρχικὴς τους ἡττες, οἱ Τούρκοι ἀρχίζουν νὰ ἐκδηλώνουν μὴ ἐνεργητικότητα, πού θὰ τὴ χρησιμοποιήσουν, ἀπὸ τώρα καὶ μπρός, στὸν ἀγῶνα τους γιὰ ἐπιβίωσιν. Μπροστὰ στήν κυνικὴ ἀδηφαγία τῶν Δυνάμεων, πού τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν κορέσει (συζητοῦνε κίβλας γιὰ τὸ διαμελισμὸ τῆς Ἀσιατικῆς Τουρκίας), πῶς οἱ Τούρκοι κυβερνῶντες, ἔνθερμοι ἔθνομιστές, νὰ μὴν κυριευθοῦν ἀπὸ τὴν ἔμμονη ἰδέα ὅτι μονάχα οἱ Τούρκοι εἶναι δυνατό νὰ σώσουν τὴν Τουρκία; Δὲν εἶναι καὶ πολὺ δύσκολο ν' ἀντιληφθοῦν τί πρόκειται νὰ συμβεῖ ἂν τίποτα δὲν ἀναγκαιώσει τὴς εἰσβολές: δὲν τοὺς μένουν πιά καὶ πολλὰ πράγματα νὰ χάσουν — ἡ τελευταία αὐτὴ νησίδα στήν Εὐρώπη, ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ Συρία, καὶ θέβαια ἡ Ἀρμενία — γιὰ νὰ καταστραφεῖ ὁλόκληρη ἡ Τουρκία. Δηλαδή, αὐτὸ ἀκριβῶς πού θέλησαν ν' ἀποφύγουν παίροντας στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία.

Παρ' ὅλη τὴ σταθεροποίησιν τῆς κυβερνήσεως τῶν Νεοτούρκων — ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ — δὲν παύουν νὰ ἐμφανίζονται ἀνησυχητικὰ γεγονότα. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Ἐπιτροπὴ ἐνοεῖ νὰ διατηρεῖ καὶ ν' αὐξάνει τὴν ἐξουσία πού ἔχει ἀποκτήσει ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ πραξικοπήματος. Αὐτὴ ὀρίζει τὴς ἐκλογές, παίρνει ἀποφάσεις, παύει καὶ διορίζει ὑπουργούς, κι ἔτσι, σὲ ὁλόκληρη τὴν χώρα, γίνεται αἰσθητὴ μὴ ἐξουσία ὁλοένα καὶ πῖο καταπιεστικὴ, σχεδὸν ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ παλιοῦ Σουλτάνου. Οἱ διενέξεις λοιπὸν καὶ οἱ ἀγῶνες ἀνάμεσα στὴς διάφορες τάσεις ἀναπτύσσονται γύρω ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ — μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς κόλπους της, ἀνάμεσα στὴς φατρίες πού ἐμπνέονται ἀπὸ ἀνταγωνιστικὰς φιλοδοξίες — ἀκόμα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ, ὅπου διαμορφώνονται «φιλελεύθερες» ὁμάδες, ἐμφυχωμέναι ἀπὸ κείνους πού συνετέλεσαν στήν ἀνατροπὴ τοῦ Ἀμπντούλ Χαμίτ (τὸν πρίγκιπα Σαμπαχεντίν, τὸν Ἀχμέτ Ριζὰ καὶ ἄλλους), καὶ τέλος στὸ στρατό, ὅπου καὶ ἄλλοι ἀξιοματικοὶ ὀνειρεύονται καὶ αὐτοὶ νὰ γίνουν ὑπέρτατοι ἄρχοντες. Μετὰ ἀξιοσημείωτη ἐπιτηδειότητα, οἱ κυριότεροι ὑπεύθυνοι τῆς Ἐπιτροπῆς — αὐτοὶ πού ἀντιπροσωπεύουν τὴς πῖο σκληρές, τὴς πῖο «τουρκοποιητικὰς» καὶ γερμανόφιλες τάσεις — ἐναλλάσσουν τὰ εἰρηνευτικὰ μέτρα μετὰ τὴς ἀποφασιστικὰς ἀντεπιθέσεις. Ἔτσι, στὸ Συνέδριο τοῦ Κόμματος, στὰ 1910, προσπαθοῦν νὰ «προσεταιριστοῦν» τὴν ἀντιπολίτευσιν, υἱοθετώντας τὰ μέτρα πού ἐκείνη προτείνει καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις — ἰδιαίτερα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1912 — δέχονται φαινομενικὰ ν' ἀπομακρυνθοῦν...

Ταυτόχρονα ὁμοίως, οἱ πῖο γνωστοὶ δημοσιογράφοι τῆς ἀντιπολίτευσεως δολοφονοῦνται, ἡ κατάσταση πολιτορίας ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει (με

τὸ πρόσχημα διὰ τὴν πολιτικὴν τῆς «τουρκοποίησης» προκάλεσε ἐπαναστατικὰς κινήσεις, ὄχι μόνον ἐν τῇ Ἀλβανίᾳ καὶ τῇ Μακεδονίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Γεμένῃ καὶ τῇ Συρίᾳ), καὶ οἱ φιλελεύθεροι νόμοι δὲν ἐφαρμόζονται. Τέλος, τὸ Γενάρη τοῦ 1913, ὕστερα ἀπὸ τὰς πρῶτας ἤττες πού ἔχει ὑποστῆ ἡ Τουρκία ἀπὸ τὰ βαλκανικὰ στρατεύματα, καὶ τῇ στιγμῇ ὅπου οἱ Δυνάμεις στέλλουν ἐν τῇ τουρκικῇ κυβέρνησιν μιὰν ἀπειλητικὴν νότα, μὲ διαταγὴν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀδριανούπολιν, ἢ Ἐπιτροπὴν, μ' ἕνα πραγματικὸν πραξικόπημα, καταλαμβάνει ξανά τὴν ἐξουσίαν: ὁ Σεφκέτ γίνεται Μεγάλος Βεζύρης, καὶ ὁ Ἐμβέρ (ἥρωας τοῦ δευτέρου Βαλκανικοῦ Πολέμου, ἀφοῦ αὐτὸς κατακτᾷ ξανά τὴν Ἀδριανούπολιν), ὁ Ταλαάτ καὶ ὁ Τζεμάλ γίνονται πανίσχυροι. Καὶ θὰ εἶναι ἀκόμα πῶς ἰσχυροὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν δολοφονίαν τοῦ Σεφκέτ, τὸν Ἰούνιον, γιατί ἡ δολοφονία αὐτῆ τὸς χρησιμεύει ὡς πρόσχημα γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ ὅλες τὰς ἐξουσίας τοῦ Κράτους ἐν χέρια τοῦ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀδιάκοπην καταστολῆς τῆς ἀντιπολίτευσης, ὅποιαδήποτε κι ἂν εἶναι ἡ μορφή της.

Ἐν τῇ ἰδίᾳ τῇ Κωνσταντινούπολιν, δείχνουν κάποια τάση γιὰ ἐκσυγχρονισμόν: ἡ νέα Τουρκία πρέπει νὰ παρουσιάσῃ τὴν εἰκόνα μιᾶς χώρας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα της χαρακτηριστικὰ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ Ἀμπντούλ Χαμίτ, μὲ τὴν ἐμμονὴν τοῦ ἰδέαν γιὰ συνωμοσίας καὶ τὸ φόβον τοῦ γὰρ κάθε ἐκσυγχρονισμόν, εἶχε στέρησιν τὴν πρωτεύουσάν του ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τοῦ τηλεφώνου καὶ τοῦ ἠλεκτροφωτισμοῦ. Μέσα σὲ μερικὰ χρόνια, οἱ Νεότουρκοι κάνουν μιὰ τεράστια προσπάθειαν γιὰ νὰ ξανακαρδίωσιν τὸ χαμένο χρόνον — ἀκόμα καὶ ἡ ὥρα ἐναρμονίζεται μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν, ἐκσυγχρονίζεται ἡ ὁδοποιία, καθὼς καὶ ἡ πρόληψις τῶν πυρκαϊῶν, τὰ ταχυδρομεῖα. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀποφασίζεται καὶ ἡ ἐξόντωση τῶν ἀδέσποτων σκύλων. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦταν πραγματικὰ ξακουστὴ γιὰ τὴν ὑπερπληθῆρα τῶν σκύλων της — σκύλοι πού ἀνῆκαν σ' ἕνα ἰδιαιτέρον εἶδος «κάτι μεταξὺ δυτικοῦ σκύλου, λύκου καὶ τσακαλιού», ἀληθινὸς παράλληλος «τληθυσμὸς» μ' ἐκείνον τῶν ἀνθρώπων, πού ἀνέρχονται σὲ 60.000 ὡς 80.000. Ἡ «κοινότης» αὐτῆ εἶναι ὀργανωμένη σὲ συγκεκριμένους ὁμάδας πού καταλαμβάνουν καθορισμένα ἐδάφη· ἔχει τοὺς ἀρχηγούς της καὶ τὰ ἔθιμά της, μένει στοὺς ἴδιους δρόμους μὲ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, ζεῖ κοντὰ τοὺς, ἔχει τὰς ἴδιαις συνήθειαις καὶ τὴν μεγάλην ἐπιτηδεύουσαν νὰ προμηθεύεται τὴν τροφήν της μὲ τὴν κλεψιά, φάγοντας μέσα στοὺς σκουπιδοτενεκέδες, ἢ ἐπιωφελομένη ἀπὸ τὴν γενναιοδωρία τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ σκύλοι συνδέονται στενὰ μὲ τοὺς θυρωροὺς, τοὺς χαμάληδες, ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς Εὐρωπαίους — μ' ὄλον πού ἡ ράτσα αὐτῆ δὲν κάνει παρέαν μὲ τὰ «οἰκιακὰ» σκυλάκια τῶν συζύγων τους. Ἀποτελοῦν μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀλλὰ τὴν ὥραν τῆς ἐπανάστασης ἐμφανίζονται ὡς τὸ σύμβολον τοῦ παλιοῦ καθε-

στώτος, καὶ οἱ καινούργιοι κυβερνήτες ἀποφασίζουν ν' ἀποδείξουν, ἐξαφανίζοντάς τους, πῶς ἡ Κωνσταντινούπολις θὰ γίνῃ ἐπιτέλους μιὰ σύγχρονη πόλις, πᾶν ὡς τὰ πρότυπα τῶν δυτικῶν. Ἄλλωστε ὁ Μαχμούτ ὁ Δεύτερος — ὁ Μεταρρυθμιστὴς — εἶχε κιόλας ἐπιχειρήσει νὰ δράσει πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν· μὰ τούτῃ τῇ φορᾷ, ἀμετάκλητη εἶναι ἡ ἀπόφασις. Ὁ Δόκτορας Remlinger, Διευθυντὴς τῆν ἐποχὴν ἐκείνην τοῦ Ἰνστιτούτου Παστέρ τῆς Κωνσταντινούπολεως θέλησε ν' ἀντιταχθῆ ἐν τῇ ἀπόφασιν αὐτῇ ἀπὸ συμπόνια γιὰ τὰ «κατημένα αὐτὰ ζῶα», καὶ τὸ λέει ὁ ἴδιος σ' ἕνα ἄρθρον πού δημοσιεύθηκε τὸν Ἰούλιον τοῦ 1932, ἐν τῷ περιοδικῷ «Mercure de France», ἀπ' ὅπου καὶ ἀντιγράφουμε τὴν ἀφήγησίν του: «Κατάλαβα ἀμέσως πῶς ἡ κυβερνητικὴ ἀπόφασις ἦταν ἀμετάκλητη, καὶ πῶς τὸ νὰ προσπαθῶ ν' ἀντιταχθῶ σ' αὐτὴν θὰ ἦταν νὰ ἐκτεθῶ σὲ ὑποτιμητικὰς ὑποψίας καὶ ἄδικα νὰ διακινδυνεύσω. Καὶ ἀναρωτιόμουν μήπως, γιὰ ν' ἀπαλλαγῆ ἡ πόλις ἀπὸ τοὺς σκύλους, ὑπῆρχε κάποιος τρόπος πῶς διακριτικὸς καὶ λιγότερον βάρβαρος ἀπὸ τὴν ἐκτόπισιν τῶν ζῶων σ' ἕνα ἔρημον νησί. Τὸ δέρμα, τὸ τρίχωμα, τὰ κόκαλα, τὸ λίπος, οἱ μύες, οἱ λευκιματώδεις οὐσίαις γενικὰ, ἀκόμα καὶ τὰ ἔντερα ἐνὸς σκύλου ἀνεβάζουν τὴν ἀξίαν του σὲ 3 ἢ 4 φράγκα. Ὑπῆρχαν μέσα ἐν τῇ Πόλιν 60 ὡς 80.000 σκύλοι. Ἀντιπροσώπευαν λοιπὸν ἕνα κεφάλαιον ἀπὸ 200 ὡς 300.000 φράγκα. Μήπως θὰ ἦταν δυνατὸ ν' ἀναθέσει κανεὶς, ὕστερα ἀπὸ ἕνα πλειστηριασμόν, τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς σκύλους σ' ἕναν ἐπιχειρηματίαν πού, σὲ διάφορα μέρη τῆς πόλεως, θὰ ἐγκαθιστοῦσε μάντρες ἐκδορᾶς τῶν ζῶων; Στὶς μάντρες αὐτὰς θὰ ὑπῆρχε ἕνα δωμάτιον ἐρμητικὰ κλεισμένον πού θὰ συγκοινωνοῦσε μὲ τοὺς σωλήνας τοῦ ἀερίου, καθὼς καὶ ἕνα ἐργαστήριον ἐκδορᾶς πού θὰ περιεῖχε ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητον γιὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν χρήσιμων ζωικῶν προϊόντων. Θὰ πιάνανε τοὺς σκύλους τῇ νύκτι, μὲ διακριτικότητα, καὶ θὰ τοὺς μετέφεραν ἐν τῷ ἐργαστήριον μέσα σὲ κλειστὰ ἀμάξια, τοῦ τύπου πού χρησιμοποιεῖται ἐν τῇ Εὐρώπῃ. Δέκα τέτοιαις μάντρες θὰ μπορούσαν νὰ ἐπεξεργαστοῦν ἕκατὸ σκύλους τὴν ἡμέραν ἢ καθεμῖαν τους. Μέσα σὲ δυὸ μῆνας, ὀλόκληρη ἡ πόλις θὰ εἶχε ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τοὺς σκύλους καὶ ἡ ἐπιχείρησις αὐτῆ θὰ ἔφερεν ἕνα κέρδος πού θὰ μπορούσε ν' ἀφιερωθῆ σὲ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς». Ἡ κυβέρνησις ὁμοῦς μὲσω τοῦ Ἰγυονομικοῦ Συμβουλίου ἀπορρίπτει τὴν ἐκθεσιν τοῦ Remlinger, καὶ προτιμᾷ τὴν πατροπαράδοτον δυναμικὴν μέθοδον. Πρῶτα - πρῶτα λοιπὸν σκοτώνουν τὰ νεογέννητα: τὰ σκυλάκια στοιβάζονται μέσα σὲ σακκοῦλας πού ρίχνονται ἐν τῇ θάλασσᾳ. Ἐρχεται ὕστερα ἡ σειρά τῶν μεγαλύτερων σκυλιῶν: συνοδευόμεναι ἀπὸ στρατιῶτας καὶ ἀστυνομικοὺς ὁμάδες ἀπὸ ἄτακτους ἐπικουρικοὺς διασχίζουν τοὺς δρόμους, ἀρπάζουν τὰ σκυλιὰ καὶ τὰ κλείνουν σὲ κλουδιά — ἐγγχείρημα δύσκολον καὶ πολὺ σκληρὸν. Μέσα σὲ δε-

καπέυτε μέρες, κι ἐνῶ ἀκούονται τρομερὰ οὐρλιαχτά, ἔχουν μαζευτεῖ ὅλα τὰ σκυλιά, καὶ μεταφέρονται σ' ἓνα νησάκι ὅλο θράχια, στὴ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, ὅπου ἐγκαταλείπονται χωρὶς καμιά τροφή. Τότε ἀκούονται γιὰ πολλές βδομάδες ἀκόμα πιδ σπαραχτικὰ οὐρλιαχτά, καὶ ὕστερα ξανάρχεται ἡ σιωπή. Δὲν ὑπάρχουν πιά σκυλιά στὴν Κωνσταντινούπολη.

Στὰ ἔξι χρόνια ποὺ χωρίζουν μὲ μαθηματικὴ σχεδὸν ἀκρίβεια τὴν ἀπαρχὴ τῆς γενοκτονίας ἀπὸ τὴν τελειωτικὴ θριαμβευτικὴ ἐπικράτηση τῆς νεοτουρκικῆς ἐπανάστασης, οἱ Ἄρμενιοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑποστηρίζουν πιστὰ τὸ νέο καθεστῶς. Καὶ ὅμως, τὰ χρόνια τούτα κυλᾶνε μὲ ἀργότατο ρυθμὸ. Παντοῦ, στὶς ἐπαρχίες ὅπως καὶ στὶς πόλεις, ἡ καθημερινὴ ζωὴ ξαναρχίζει ὅπως πρῶτα. Γιὰ τοὺς χριστιανοὺς, διατηρεῖται ἀκόμα τὸ καθεστῶς ποὺ τοποθετεῖ στὴν ἴδια μοίρα μὲ τοὺς μουσουλμάνους, σὰν ὑπηκόους τοῦ Σουλτάνου (ἀπὸ τὰ 1910, ὑποβάλλονται στὴ στρατιωτικὴ θητεία μαζί μὲ τοὺς μουσουλμάνους), ἀλλὰ καμιά βαθιὰ τομὴ δὲν ἔχει ἀκόμα πραγματοποιηθεῖ. «Μὲ τὴ διακήρυξί τοῦ Συντάγματος, τίποτα δὲν ἄλλαξε οὐσιαστικὰ στὴν Τουρκία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κυβέρνησι»: ²⁴ περιφρονητικὴ στάση καὶ καταχρήσεις ὄλων τῶν εἰδῶν χαρακτηρίζουν πάντα τὸ μουσουλμάνο, κι ἐγκαρτέρηση στὶς καθημερινὲς ἀδικίες τὸ χριστιανὸ καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἄρμενιο.

Τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ διαμαρτύρεται στὴν τουρκικὴ κυβέρνησι γιὰ τὶς πράξεις ποὺ θύματά τους εἶναι οἱ Ἄρμενιοὶ. Καὶ χρόνο μὲ τὸ χρόνο — στὰ 1908, ὕστερα στὰ 1909, τὰ 1910 κ.τ.λ. — καταγράφει τὶς δολοφονίες, τὶς ἀπαγωγές, τὸ σφετερισμὸ τῶν περιουσιῶν. Στὸ Ἐρζερούμ, στὰ 1912, οἱ Ρῶσοι διπλωμάτες διαπιστώνουν: «ἡ κατάστασι τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ποὺ ζεῖ ἀνάμεσα σὲ μοχθηροὺς καὶ φανατικοὺς μουσουλμάνους, εἶναι σ' ἀλήθεια τρομαχτικὴ: κάθε στιγμὴ, τρέμουν ὄχι μονάχα γιὰ τὰ ὑπάρχοντά τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τους, γιὰτὶ οἱ φήμες ποὺ διαδίδονται γιὰ «πογκρόμ» δὲν παύουν νὰ κυκλοφοροῦν». ²⁴

Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ξαναρχίσει νὰ λειτουργεῖ ὀλόκληρος ὁ μηχανισμός: ἀφοῦ οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἄρμενίων, ξαναγίναν ἀφόρητες, οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, μὲ τὴν ὑποκίνηση τῆς Ρωσίας τούτῃ τὴ φορά, ἀποφασίζουν στὰ 1913 νὰ ἐπαναφέρουν στὸ προσκήνιο τὸ ζήτημα τῶν μεταρρυθμίσεων στὶς ἀρμενικὲς ἐπαρχίες. Χρειαζόνται βέβαια ὀλόκληροὶ μῆνες καὶ πολλὰ τρεχάματα ἀνάμεσα σὲ πρεσβεῖες καὶ κυβερνήσεις, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἓνα σχέδιο ποὺ θὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ λύσι στὰ ὑπάρχοντα προβλήματα, καὶ ταυτόχρονα θὰ ἐπιτρέψει — κι αὐτὸ εἶναι τὸ πιδ σημαντικό — νὰ διαλυθοῦν οἱ ὑποψίες τῶν Εὐρωπαίων συνεταιρῶν τῆς Ρωσίας καὶ νὰ ὑπερνικηθοῦν οἱ δισταγμοὶ τῆς Γερμανίας. Ἡ Γερμανία ποὺ δὲν ἔχει κα-

μιὰ διάθεσι νὰ δυσαρεστήσει τὴν τουρκικὴ κυβέρνησι καὶ νὰ ριψοκινδυνεύσει ἔτσι, σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμὴ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς συνολικῆς τῆς στρατηγικῆς, τὴ θέση ποὺ ἔχει ἀποκτήσει στὴν Κωνσταντινούπολη, βρίσκει τὸν τρόπο νὰ τὴν πείσει πὼς ἀνακατεύτηκε στὴν ὑπόθεσι αὐτὴ μονάχα γιὰ νὰ προστατεύσει τὰ συμφέροντά της: καὶ πραγματικὰ, ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς παρεμβαίνει γιὰ νὰ υἱοθετηθεῖ ἓνα σχέδιο συμβιβασμοῦ, ἀρκετὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς ρωσικὲς προτάσεις. Τὸ σχέδιο αὐτὸ, μολταυτά, προβλέπει ἓνα ἰδιαίτερο καθεστῶς γιὰ τὰ ἔξι ἀρμενικὰ βιλαέτια (καθὼς καὶ γιὰ τὸ γειτονικὸ βιλαέτι τῆς Τραπεζοῦντας), πραγματικὲς ἐγγυήσεις καὶ ἔλεγχο καὶ ὅπως, τὴ στιγμὴ τούτῃ, ὀλόκληρη μιὰ ἀρμενικὴ ἀντιπροσωπεῖα βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ συνεδριάζει στὸ Πατριαρχεῖο τῆς, εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπάρχουν πιά οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ μιὰ σοβαρὴ καὶ τελειωτικὴ διευθέτησι τῶν προβλημάτων — ὄχι μονάχα τυπικὴ, ἀλλὰ προορισμένη νὰ ἐφαρμοστεῖ.

Οἱ Τούρκοι ἀντιδροῦν ἀρχικὰ ὅπως καὶ ἄλλοτε, μ' ὅλο ποὺ τὸ καθεστῶς, οἱ ἄνθρωποι, τὰ πολιτικὰ φρονήματα ἔχουν ἀλλάξει: σὲ ἀπάντησι τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπέμβασις, κατασκευάζουν ἓνα δικὸ τους σχέδιο μεταρρυθμίσεων — συνηθισμένο τους τέχνασμα προηγεῖται ὅμως ἓνας νόμος (Μάρτης 1913) ποὺ ἀφορᾶ τὰ βιλαέτια καὶ ποὺ ἐπεκτείνεται τούτῃ τὴ φορά στὸ σύνολο τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀσιατικὴ Τουρκία μὲ τὸ νόμο αὐτόν, νόμο ὅπου μνημονεύεται καὶ πάλι ἡ «ἐπιείκεια» τοῦ Σουλτάνου, προσπαθοῦν ὀλοφάνερα ν' ἀποφύγουν ἓνα ξεχωριστὸ καθεστῶς γιὰ τοὺς Ἄρμενίους: προτείνοντας τὴ γενικευμένη ἐπέκτασι τῶν μεταρρυθμίσεων, οἱ Τούρκοι ὄχι μονάχα στεροῦν τὸ εὐρωπαϊκὸ σχέδιο ἀπὸ κάθε περιεχόμενο, ἀλλὰ καταπνίγουν, μέσα στὴ μάζα τῶν πληθυσμῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, μιὰν ἐθνότητα ποὺ τοὺς ἐνοχλεῖ.

Μὰ νὰ ποὺ τούτῃ τὴ φορά τίποτα δὲν ἐξελίσσεται ὅπως ἄλλοτε: οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ἀρκοῦνται στὴν τουρκικὴ ἀπάντησι, δὲν ὑποχωροῦν, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπιμένουν πάνω στὰ οὐσιαστικὰ σημεῖα τοῦ σχεδίου τους: πραγματικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ διεθνὴς ἔλεγχος γιὰ τὴν Ἄρμενία. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησι ἐξαναγκάζεται λοιπόν, γιὰ πρώτη φορά, νὰ ὑπογράψει τὸ Φλεβάρη τοῦ 1914 ἓναν κανονισμὸ ἐσωτερικῆς διοικήσεως, ποὺ ἔχει κάποια πιθανότητα νὰ ἐφαρμοστεῖ. Τὸ κείμενο τοῦτο ποὺ ὁ ἀναγνώστης θὰ τὸ βρεῖ στὸ Παράρτημά μας (σελ. 245), περιέχει ἀκόμα καὶ ὀρισμέναι εὐνοϊκὲς διατάξεις ποὺ προβλέπουν ὀμαλὲς συνθήκες ζωῆς γιὰ τὸν ἀρμενικὸ πληθυσμὸ: δυνατότητα γιὰ τὸν πληθυσμὸ αὐτόν νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ γλῶσσα του στὴν Παιδεία καὶ τὴ Δικαιοσύνη, ἔλεγχος τῶν ταγμάτων «χαμιντιέ», ἰσότιμη συμμετοχὴ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων

στούς διαφόρους αντιπροσωπευτικούς οργανισμούς (καθώς και στη χωροφυλακή και την αστυνομία), έλεγχος από ξένους επιθεωρητές σε όλες τις διοικήσεις των βιλαετιών της Ανατολικής Ανατολίας. Και μ' όλο που οι έξουσίες τους είναι ακόμα σημαντικά περιορισμένες σε σχέση με το επίσημο κείμενο της σύμβασης, οι ξένοι επιθεωρητές διορίζονται: ένας Ολλανδός, ο Westenenk και ένας Νορβηγός, ο Hoff, που πηγαίνουν επί τόπου για ν' αρχίσουν το έργο τους.

Ο πρόξενος Anders, που βρίσκεται σε περιοδεία για λογαριασμό της γερμανικής πρεσβείας, περιγράφει την κατάσταση που επικρατεί την εποχή εκείνη στους αρμένιους πληθυσμούς της Ανατολίας: «Ο Μουτεσαρίφ απουσίαζε όταν έφτασα. Ο αντικαταστάτης του, ο εισαγγελέας, μου επιφύλαξε θερμότατη υποδοχή. Μ' όλο που μου έδωσε την εντύπωση πως η γενική κατάσταση στο «σαντζάκ» του Μούς ήταν ήρεμη για την ώρα, άλλαξα σύντομα γνώμη, ύστερα από τη συνάντησή μου με τον Αρμένιο Αρχιεπίσκοπο, Ναρσές Γκαρικιάν, και με τον αρχηγό «ντασνάκ», τον Ρουμπέν Έφφέντι. Και οι δύο τους θεωρούν την τωρινή ήρεμία σά μιά στιγμιαία γαλήνη πριν από τη θύελλα, γι' αυτό και είναι πολύ απαισιόδοχοι. Κατά τη γνώμη τους, μπορεί οι Κούρδοι αρχηγοί να είναι φοβισμένοι από την αυστηρότητα του Στρατοδικείου του Μπιτλίσ, αλλά αυτό δε θα διαρκέσει και για πολύ καιρό: το σχέδιο των μεταρρυθμίσεων αντιτίθεται τόσο πολύ στα συμφέροντά τους, ώστε τίποτα δε θα τους εμποδίσει να προσπαθήσουν ν' αντιδράσουν με όλα τα μέσα στα καινούργια αυτά μέτρα.

«Ο Αρμένιος Αρχιεπίσκοπος μου περιέγραψε λεπτομερειακά την κατάσταση των χωρικών στην «καζά» του Μοντιάν. Η ύποτελεία τους επιδεινώθηκε σε τέτοιο σημείο ώστε οι Ντερεμπέδες πουλούν και αγοράζουν χωριά δλόκληρα μαζί με τους κατοίκους τους — όπως στη Ρωσία τον καιρό της δουλείας, έτσι που μάς την έχει περιγράψει ο Γκόγκολ — και ο κάθε κάτοικος τιμάται πάνω - κάτω 5 ως 15 τούρκικες λίρες.* Οι Σεγκολί, που κατάγονται από τους Μπαλικλί, και είναι ιδιοκτήτες τριάντα χωριών, αγόρασαν τελευταία από έναν Ντερεμπέη το αρμενικό χωριό του Πίσεγκι.

«Τόν καιρό της εξέγερσης των Αρμενίων του Σασούν, στα 1894, οι αρμένιοι χωρικοί του Ταβορίκ και του Τσιανκισούμπ, στην περιοχή του Τσατάχ, έδωξαν τους Κούρδους που είχαν έρθει να εισπράξουν τους φόρους ύποτελείας. Αλλά 25 χωριά, στην περιοχή του Πζάνκ, απελευθερώθηκαν στα 1908, με τη βοήθεια της συνταγματικής κυβέρνησης.

* Στις αρχές του εικοστού αιώνα η τιμή της τούρκικης λίρας είναι 22,78 φράγκα.

Αντίθετα όμως, στην «καζά» του Μοντιάν εξακολουθεί να επικρατεί η πατριαρχική κατάσταση του παλιού καιρού, οι χωρικοί είναι υποχρεωμένοι να παραδίδουν ένα μέρος από την έσοδα στους Μπέδες. Γι' αυτό Αρμένιοι και Κούρδοι δουλοπάροικοι βρίσκονται σε τρομαχτική εξαθλίωση. Σε δλόκληρη την «καζά» υπάρχει μονάχα ένα αρμένικο σχολείο, στο χωριό Σιζέκ. Αλλο ένα πρόκειται ν' ανοίξει στο Σινίστ με την υποστήριξη του Μπογκνός Νουμπάρ Πασά, ύστερα όμως από τις απειλές των Κούρδων, οι δάσκαλοι τράπηκαν σε φυγή.

«Τώρα τελευταία, οι κάτοικοι των χωριών Σινίστ, Πασαβάγκ και Λορντενζόρ διαμαρτυρήθηκαν επειδή οι Μπαλικλί απαιτούσαν απ' αυτούς αντίστοιχα 2300, 1500, και 800 λίρες τούρκικες για ένα άσημαντο ποσό που όφειλαν οι πρόγονοι των χωρικών στους Μπαλικλί. Ο εδώ Επίσκοπος έστειλε στο Πατριαρχείο μιά αναφορά για το ζήτημα τούτο, αλλά η κυβέρνηση αρνείται τα γεγονότα: το γραφείο Τύπου διαψεύδει κι αυτό τις πληροφορίες του Επισκόπου.

«Ο τρόπος που εισπράττεται ο φόρος για τα πρόβατα, παρουσιάζει κι αυτός κάποιαν ιδιομορφία: λίγο πριν από την εμφάνιση των «τασιλντάρ» (φορατζήδων), οι Κούρδοι Μπαλικλί φέρανε τρακόσια πρόβατα στο αρμενικό χωριό Σουίτ, και παρ' όλες τις διαμαρτυρίες των κατοίκων τα λογάριεσαν κι αυτά μαζί με τα άλλα. Και αφού οι χωρικοί αρνήθηκαν να πληρώσουν το πλεόνασμα του φόρου, οι αγελάδες και τα βόδια τους πουλήθηκαν με τη βία.

«Μ' όλο που οι κλεψιές των προβάτων και οι διαπληκτισμοί για τα χωράφια έκτραχύνουν τις σχέσεις Κούρδων και Αρμενίων, ο Επίσκοπος αναγνωρίζει ότι, τους τελευταίους μήνες, οι διαμαρτυρίες σχετικά με τις απόπειρες ενάντια στη ζωή και την τιμή έχουν γίνει πολύ πιο σπάνιες. Τούτον τον καιρό, μονάχα τέσσερεις ή πέντε Αρμένιοι δολοφονήθηκαν από τους Κούρδους Μπεντρίκ (φυλή των Μουσί). Σε μερικές περιπτώσεις απαγωγής, στάθηκε αδύνατο ν' αποδειχθεί αν οι κοπέλες ακολουθήσαν θεληματικά ή όχι τους απαγωγείς. Ο αρχηγός «ντασνάκ», Ρουμπέν, άνησυχεί μήπως ξεσπάσουν πολύ σύντομα ταραχές, γιατί κάθε φορά που οι Μεγάλες Δυνάμεις προσπάθησαν να παρέμβουν για να εφαρμοστούν μεταρρυθμίσεις, επακολούθησαν σφαγές. Οι Κούρδοι φαίνονται εξαιρετικά δυσαρεστημένοι με την κυβέρνηση: δεν τη θεωρούν καθαρά ισλαμική, αφού διέταξε την εκτέλεση του θρησκευτικού τους ηγέτη Σεϊχ Σεγίντ που τον σέβονταν σαν προφήτη. Κατά τη γνώμη του Ρουμπέν, οι Ντερεμπέδες ετοιμάζονται να προασπίσουν δυναμικά τα απειλούμενα προνόμιά τους. Ο Ρουμπέν παραπονιέται ακόμα για τη μεγάλη μεροληψία των Δικαστηρίων, και λέει πως οι χωροφύλακες δεν εκτελούν τις διαταγές της Κυβέρνησης, όταν είναι ευνοϊκές για τους Αρμένιους και επι-

ζήμιες για τους Κούρδους. Οι Κούρδοι δε φοβούνται καθόλου τους χωροφύλακες — μονάχα τους στρατιώτες»¹⁶.

Βρισκόμαστε όμως στον 'Ιούλιο του 1914... ελη ή προσοχή της Εύρώπης είναι συγκεντρωμένη στην άπειλή του πολέμου, και οι Τούρκοι έπωφελούνται απ' αυτό για να σταματήσουν, μονόπλευρα, τη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων που είχε άρχισι με τη σύμβαση του Φλεδάρη, και να διώξουν τους δυο ξένους 'Επιθεωρητές. Στα 'Απομνημονεύματά του, ο Τζεμάλ δίνει τις ακόλουθες εξηγήσεις για την απόφαση αυτή, που έπισημοποιείται μ' ένα διάταγμα του Δεκέμβρη: «Προβλέποντας πως θα της ήταν αδύνατο ν' ασχοληθεί με έσωτερικές μεταρρυθμίσεις στα μακριά και δύσκολα χρόνια του πολέμου, ή τουρκική κυβέρνηση έκρινε πως ήταν περιττό να παραταθεί ή άποστολή των δυο ξένων επιθεωρητών στις ανατολικές επαρχίες της 'Ανατολίας». Προσθέτει όμως πιδό πέρα: «'Όσο για τις μεταρρυθμίσεις που άφορουν τους 'Αρμενίους, έπιθυμούσαμε ν' άπαλλαγούμε από τη σύμβαση που μάς είχε έπιβληθεί με ρωσικές πιέσεις».⁹ 'Όστε ο κύριος Hoff δέν πέρασε παρά μερικές δομαδες στο Βάν, μα κι αυτό θεωρείται πολύ για μα κυβέρνηση που όλες οι πράξεις της τείνουν στην έθνική ανεξαρτησία. Καί από τώρα και μπρός δλοφάνερο είναι ότι ή αντίδρασή της άπέναντι στους 'Αρμενίους θα είναι τόσο πιδό σκληρή όσο ή ευρωπαϊκή παρέμβαση στάθηκε πιεστική.

Στην Κωνσταντινούπολη, τα ευρωπαϊκά γεγονότα παρακολουθούνται με έξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί κανένας δέν άμφισβητεί ότι στον παγκόσμιο αυτόν πόλεμο, ο άσιατικός τομέας θα παίξει άποφασιστικό ρόλο: και τα πετρέλαια του Μπακού, και ή διάβαση των Στενών, και ο έλεγχος της Μέσης 'Ανατολής — από τον Περσικό κόλπο ως τη Διώρυγα του Σουέζ — συντελούν στη μεγάλη σημασία που άποκτά τώρα μα σύμμαχια με την Τουρκία. Γι' αυτό και δυο χρόνια τώρα, ή Γερμανία χρησιμοποιεί όλα τα μέσα για ν' άσκήσει άποφασιστική έπιρροή πάνω στη νεοτουρκική κυβέρνηση. Καί ο τελικός σκοπός της πολιτικής της — δηλαδή να πετύχει τη συμμετοχή της Τουρκίας στον πόλεμο σά σύμμαχος της — εκπληρώνεται χάρη στο θρίαμβο του υπερεθνικιστικού τμήματος της 'Επιτροπής «'Ενωση και Πρόδοος»: ο Ταλαάτ, ο Τζεμάλ και ο 'Εμβέρ διευθύνουν στην πραγματικότητα την τουρκική πολιτική, ο ένας σάν ύπουργός 'Εσωτερικών, ο άλλος σάν ύπουργός Ναυτικών και ο τελευταίος σάν ύπουργός Στρατιωτικών.

Οι τρεις αυτοί άντρες, φανατικοί της «τουρκοποίησης», είναι φυσικό να συμφωνούν με τους όπαδούς ενός πολύχροτου πανγερμανισμού, και ο Βαρώνος Wangenheim, Γερμανός Πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη την εποχή εκείνη, άνθρωπος δραστήριος, ρεαλιστής και ίκανότατος

παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην προσωρινή, αλλά τρομαχτικά άποφασιστική αυτήν προσέγγιση.

Η Τουρκία παίρνει λοιπόν μέρος στον πόλεμο, στο πλευρό της Γερμανίας τον 'Οκτώβρη του 1914. 'Ο βομβαρδισμός ρωσικών λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας από τον τουρκικό στόλο σημειώνει το τέλος μιας περιόδου ούδετερότητας, που μολαταύτα, στη διάρκεια της, πολλά περιστατικά έδειχναν με ποιανού μέρος θα πήγαινε ή Τουρκία: γερμανο - τουρκική συνθήκη στις 2 Αύγουστου, άρνηση να εκδιώξει τη γερμανική άποστολή, άπαγόρευση της διάβασης των Στενών από τον έμπορικό στόλο — πράγμα που ένοχλει τη Ρωσία γιατί δυσχεραίνει τον άνεφοδιασμό της τέλος — και το κυριότερο — άδεια στα γερμανικά καταδρομικά, «Γκέμπεν» και «Μπρεσλάου», να πλέουν στη Μαύρη Θάλασσα, χάρη στην εικονική μεταβίβασή τους στην Τουρκία.

Και παράλληλα, προχωρεί ή τουρκοποίηση της χώρας, και αυτό είναι ο ουσιαστικός στόχος της Κυβέρνησης, όπως άργότερα το δμοιογεί ο ίδιος ο Τζεμάλ: «'Ο Παγκόσμιο Πόλεμος ήταν για μάς ή μόνη έλπίδα ν' άπαλλαγούμε απ' όλες τις συμβάσεις, που ή κάθε μα τους αντιπροσώπευε ένα καιριο πλήγμα για την ανεξαρτησία μας... 'Όπως και κύριος στόχος μας ήταν να καταργήσουμε τις Διομολογήσεις και το καθεστώς του Λιβάνου».⁹ Καί πραγματικά, το Σεπτέμβρη του 1914, ή Κυβέρνηση άποφασίζει να καταργήσει όλες τις Διομολογήσεις: το ίδιο άκριδώς σκόπευε να πετύχει και το Γενάρη του 1913, στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη διευθέτηση του Βαλκανικού πολέμου. 'Όλα τα μέτρα που υιοθετούνται στην περίοδο τούτην άποδειχνουν ότι, για τους Τούρκους, ο πόλεμος διεξάγεται μονάχα στον έσωτερικό τομέα, μέσα σ' ένα κλίμα έντονης ξενοφοβίας: περιορισμός της δράσης (και ιδιαίτερα της εκπαιδευτικής) των ξένων ιεραποστολών, άπέλαση όλων των ξένων κατοίκων. Το Νοέμβρη, ή διακήρυξη του 'Ιερού Πολέμου έπισφραγίζει «αυτό που θα μπορούσε ν' άποκληθεί κατάκτηση της χώρας από τα ίδια της τα παιδιά, που για πολύν καιρό είχαν στερηθεί τα δικαιώματά τους».*

Στα τέλη του 'Οκτώβρη του 1914, την ώρα που βομβαρδίζονται τα ρωσικά λιμάνια, ο 'Όσκάν Μαρνικιάν, ύπουργός των 'Επικοινωνιών —τελευταίος 'Αρμένιος, μέλος της τουρκικής κυβέρνησης—παραιτείται μαζί με τους άλλους μη - μουσουλμάνους συναδέλφους του. 'Αλλά οι συμπατριώτες του έξακολουθούν να διατηρούν το βουλευτικό τους αξίωμα, και άν το Συνέδριο της Α.Ε.Ο., που έχει συγκαληθεί στο 'Ερζερούμ τον Αύγουστο του 1914, δέν άποφασίζει να κάνει έκκληση στους 'Αρμενίους

* «Χιλάλ», 4 του 'Απρίλη 1916³¹.

τῆς Ρωσίας γὰρ νὰ ἐξεγερθοῦν ἐνάντια στὴν τσαρική κυβέρνηση, αὐτὸ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν προσήλωσή τους στὸ κράτος τοῦ ὁποίου εἶναι ὑπῆκοοι, καὶ στὸ ὅποιο οἱ Ἀρμένιοι —καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριεὶς τῶν συνόρων— εἶναι ἀκλόνητα ἀφοσιωμένοι. Ἡ ἐπιλεκτὴ λοιπὸν τάξη τῶν Ἀρμενίων ἀρνεῖται ὡς τὸ τέλος νὰ πιστέψει στοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν τὴν ἐθνότητά τους καὶ ἐξακολουθεῖ, ὡς τὸ τέλος, νὰ ἐμπιστεύεται καὶ νὰ ἐλπίζει μὲ ἐπιμονὴ σὲ συνεργασία μὲ τὴ νεοτουρκικὴν αὐτὴν Ἐπιτροπὴ ποὺ τὸ πρόγραμμά της—τὴν ἐποχὴ ὅπου εἶχαν μαζὶ ἐπιτελέσει τὴν ἐπανάσταση— ὑποδήλωσε ὅτι οἱ ἐθνικὲς μειονότητες θὰ ἔπαιζαν θετικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ τουρκικὸς δὲ μὴς ἐθνικισμὸς ἀποκλείει πᾶς κάθε σκέψη ἐφαρμογῆς ἐνὸς ὁμοσπονδιακοῦ συστήματος, καὶ ἡ θάναση μεταχείριση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, στὰ 1913 καὶ τὰ 1914, —πρῶτα στὴ Θράκη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάκτηση τῆς Ἀδριανούπολης, καὶ ἀργότερα στὴ Σμύρνη καὶ σὲ ὁλόκληρην τὴ Μικρὰ Ἀσία—δείχνει ποιά πολιτικὴ σκοπεύει ν' ἀκολουθήσει ἡ κυβέρνησις ἀπέναντι στὶς ἀλλόφυλες μειονότητες. Ὁ ἀρμενικὸς πληθυσμὸς, ποὺ κατὰ τὸ Πατριαρχεῖο του ἀνέρχεται σὲ 2.100.000, ἐξακολουθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν Κιλικία, στὰ διλαέτια τῆς Ἀνατολίας, παντοῦ, νὰ ζεῖ τὴν πατροπαράδοτη κοπιαστικὴ ζωὴ ποὺ οἱ καθημερινὲς τῆς δυσκολίες μᾶς εἶναι τόσο γνωστὲς. Χωρικοί, τεχνίτες, ἔμποροι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ὅλοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐργάζονται — πιστοὶ ὑπῆκοοι ἐνὸς Σουλτάνου ποὺ δέχονται τὴν ἐξουσία του, μὲ μόνην τὴν ἐλπίδα πῶς τὰ παράπονά τους θὰ εἰσακουσθοῦν καὶ πῶς κάποτε θὰ μπορέσουν νὰ ζήσουν εἰρηνικὰ μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητος.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πληθυσμὸς ποὺ θὰ ὑποστῇ τὴν πρώτη γενοκτονία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, γενοκτονία ποὺ ἀρχίζει στὶς 24 τοῦ Ἀπρίλη 1915.